

6-753
591989

І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ

МАЙОРЕ, МАЙОРЕ!

РУХ

ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ

МАЙОРЕ, МАЙОРЕ!

Оповідання з життя Г. Сковороди

Редакція й вступні статті
А. КОВАЛІВСЬКОГО

[1930]

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис
цього видання вміщено
в „Літоп. Укр. Друку“,
„Картковому реперт.“, та
інших покажчиках Укр.
Книжков. Палати.

С-753-М.М.
Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА НАНУ
№ 591989

Пам'яті академіка І. Срезневського.

Видавництво „Рух“ та упорядчик цієї книжки присвячують її п'ятидесятим роковинам з дня смерті великого вченого академіка Ізмаїла Івановича Срезневського.

Життя та наукова діяльність І. Срезневського виразно розпадається на дві частини й присвячені були двом циклам знання: вивченню історії української культури та історії культури слов'янських народів у цілому. Росіянин з походження, він народився у 1812. році у м. Ярославлі, одначе ще дитиною двох місяців його привезено до Харкова, де його батько зайняв посаду професора у заснованому сім років перед тим Харківському університеті. Отже, тут у Харкові, що мав тоді зовсім ще сільський характер, з білими мазанками, зі старими українськими звичаями в побуті І. Срезневський провів свої молоді роки, тут почав свою наукову кар'єру, тут він учився в університеті на етико-політичному відділі й скінчив його в році 1829, коли йому було лише 17 років. 1837 року він тут захистив магістерську дисертацію й зробився професором по катедрі політекономії. У Харкові І. Срезневський був у оточенні і під впливом таких людей, як Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Боровиковський та цілого гуртка інших менш відомих діячів на полі української літератури та науки старшої генерації. З молодших—

приятелював з М. Костомаровим, що м. і. присвятив І. Срезневському гарного вірша й що почасти був під його впливом у своїх ранніх наукових працях. Отже, хоча офіційна спеціальність І. Срезневського у той час була статистика та політекономія, він з усім своїм молодечим запалом віддався вивченню української письменности та старовини. Українські пісні він почав збирати мало не з чотирнадцяти років, притягаючи до цієї роботи інших співробітників, так що незабаром у нього склалась велика збірка, яку він і видав у ряді книжок під назвою „Запорожская старина“ (у 1833—1838 р.р.). Складалась вона з пісень, зібраних у значній мірі самим І. Срезневським на Порогах (за часів його перебування там у селі Варварівці у 1832—33 р.р.), з численних виписок з українських літописів та інших документів, що мали пояснювати пісні, та заміток самого автора. Праця ця мала у свій час величезний успіх і спричинилась до дальших численних дослідів у цій царині, хоча молодий учений, ще мало досвідчений, на жаль подав історичні документи, визнані згодом за зовсім непевні, та умістив до своєї збірки кілька підроблених козацьких дум, що підсунули йому його помічники. Це цілком зрозуміло при тодішньому зародковому стані науки української історії та етнографії, коли просто не знали, чого можна сподіватись від збирання матеріалів, чому вірити і чому ні. Друга видатна праця І. Срезневського цього часу, це „Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины“ 1839. року. Дослід цей, написаний за широким пляном з документальним статистичним підходом довго після того не втрачав свого наукового значіння й був передрукований ще у 1883 р. І. Срезневський також гаряче цікавився українською

літературою, видавав спеціальний „Український альманах“ 1831 р., де надрукував „Наталку Полтавку“ та „Москаля Чарівника“ І. Котляревського. Був він у дружніх відносинах з Г. Квіткою, спеціально їздив до Полтави, щоб познайомитись з І. Котляревським і описав, як його приймав цей „батько“ української літератури. Він і сам пробував дещо писати українською мовою (його „Дума про козака Овара“), а головне виступив у захист і української мови, й літератури у спеціальній статті в формі листа до І. Снегирьова: „Взгляд на памятники украинской народной словесности“ 1839 року. „Нема чого доводити, каже він тут, що мова українська (або, як деякі воліють називати її, „малоросійська“) є мова, а не діалект російської або польської; і багато хто переконаний у тому, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських... Що ця мова, ще будучи необроблена, вже може зрівнятися з мовами обробленими щодо гнучкості та багатства синтаксичного,— мова поетична, музична, мальовнича“. До обсягу цих же інтересів належать і праці І. Срезневського про Г. Сковороду. Він звідусіль збирав відомості про цю надзвичайну людину, збирав рукописні матеріали та перекази місцевих людей. Дещо з цього він подав у своїй спеціальній статті про нього 1834. року, дещо, як от лист Г. Сковороди, надрукував в уривках, дещо пробував обробляти в літературній формі. Одну з цих спроб він розгорнув у ціле оповідання під оригінальною назвою „Майоре, Майоре!“, що ми подаємо в українському перекладі у цій книжці. Оригінал його надруковано у 1836. році в журналі „Московский наблюдатель“, частина VI, стор. 205—238, 435—468, 721—736.)

Але справжня слава І. Срезневського, яко вче-

ного, не належить Харкову чи Україні взагалі. Перелом у його житті складає його трьохрічна мандрівка по слов'янських землях (1839—1842 р. р.) для вивчення побуту, народньої творчості західних та південних слов'ян. Мандрівка ця мала особливий характер. Дослідувач не тільки знайомився з ученими, письменниками, громадськими діячами національного відродження слов'ян, не тільки рився у книгозбірнях, але пройшов пішки ці землі, заходив до селянських хат, записував народній фольклор, спостерігав народні діалекти, змальовував народне вбрання і т. ін. У цій мандрівці І. Срезневський зібрав величезний матеріал, а ще більше набув знаннів по слов'янознавству й не дивно, що коли він повернувся до Харкова у 1842. році, його лекції зібрали величезну аудиторію і в найближчі роки одразу ж з'являється ціла серія його праць у цій галузі, що він їй віддався вже остаточно до кінця життя. Року 1846. він захистив дисертацію на тему „Священства и обряды языческого богослужения древних славян“, що дала йому першому в Росії ступінь доктора слов'яно-російської філології. Однак далша його праця в обставинах тодішнього Харкова була майже неможлива, бо тут не було ані належної книгозбірні, ані архівів, ані відповідних наукових сил, і І. Срезневський переходить у 1847. році професором до колишнього Петербурзького університету. Року 1848. його вже обрано до Російської Академії Наук.

Це була епоха, коли інтерес до слов'ян, слов'янофільство різного роду було на часі. Реакційні кола Росії не від того були, щоб скористати зі слов'янського відродження, щоб поширити свою владу на закордонні слов'янські землі, але боялись, щоб не дістати разом зі слов'янами й революцію,

бо про визволення слов'ян та об'єднання їх у федерацію вільних республік дбали такі революційні організації, як „Ложа об'єднаних слов'ян“ та „Кирило-Мефодіївське братство“. Революційний 1848. рік остаточно зробив панславістську ідею крамольною в очах уряду. Не зважаючи на ці обставини, І. Срезневському все ж почастило пройти крізь ці пороги й розгорнути величезну наукову діяльність у галузі так загальної історії слов'янських культур, як особливо в історії мови та письменности. В університеті він читав такі великі курси: 1) „Загальний філологічний огляд слов'ян“, 2) „Слов'янські старовинності“, — властиво, культурна історія слов'янських народів за таким пляном: характер краю, нарід, переселення й розселення, шляхи сполучення, промисли, торгівля, хліборобство, ремесства, військо, закони, суд, становий поділ, княжі роди, раби, язичка релігія та її обряди, поява християнства тощо; 3) „Історія слов'янських мов та літератур“; 4) „Російські старовинності“, ц. т. історія української та російської культури, — далі спеціальні курси по палеографії слов'янській та грецькій тощо.

У Академії, де він працював на відділі російської мови та словесности, він був основоположником та редактором важливих „Известий“ цього відділу. Вже з 1847. року він працює й у Географічному товаристві на Етнографічному відділі, де він один час був головою і де розробляв питання лінгвістики у зв'язку з етнографією, розбирав та видавав величезні матеріали Товариства, додаючи й своїх записів. Близьку участь брав він і в Російському археологічному товаристві та в археологічних з'їздах так у Росії, як і за кордоном.

Найбільші ж його праці були в архівах. І. Срезневський перечитав безліч архівних матеріалів Ле-

нінграду, Москви, Києва і багатьох інших міст по старовинних літературах українській, російській та інших слов'ян, з доби до XV віку понад 700 пам'яток, а з доби XV—XVII тисячі. Він відкрив чимало найцінніших, невідомих до того часу пам'яток, що освітлили історію старої мови, літератури, побуту тощо, цих народів. Вони описані у таких капітальних досліджах І. Срезневського, як „Древние славянские памятники юсового письма, с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка“ (1868), „Древние памятники письма и языка юго-западных славян“ (1864), „Древние глаголические памятники“ (1866), капітальні „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках“ (почали друкуватись від 1864. року) тощо. На підставі цих матеріалів І. Срезневського повстала ще одна капітальна праця — словник старовинної мови. Це є наслідок десятків років упертої виписки слів з різних пам'яток, та порівняння багатьох слов'янських текстів з грецькими оригіналами, щоб з'ясувати точне значіння слів. Словник так і лишився незакінчений. Російська Академія видала його після його смерті під назвою „Материалы для словаря древне-русского языка“, що обіймає 308 друк. аркушів, 4928 шпальт,— число виписок у ньому досягає 120.000.

Велику силу його окремих менших праць тут перерахувати неможливо. Хоча І. Срезневський і покинув поле української науки, але його загальні праці у найвищій мірі прислужились саме цій науці, так щодо історії нашої культури взагалі як особливо щодо літератури та мови.

Вмер він у ніч з 21. на 22. лютого 1880 р.

З приводу оповідання.

Ізмаїл Срезневський у цьому оповіданні торкається одного з найцікавіших, найглибших, але й найтемніших питань у житті філософа Григорія Сковороди, саме питання про його ставлення до жіноцтва, скажімо просто, про його кохання. Григорій Сковорода й кохання! — зіставлення дивне, суперечне, незрозуміле. Здається, що такого питання не можна розглянути, дослідити по суті, не можна висвітлити науково. Разом з тим здається, що випадок, змальований у оповіданні І. Срезневського є не більше, як вигадка, позичений мандрівний сюжет про втечу нареченого з-під вінця, сюжет, що його фантазія автора злучила з постаттю нашого філософа задля літературного ефекту. Дійсно, — чи можливо взагалі припустити, щоб Сковорода, такий урівноважений, такий певний у собі, з такою непохитною волею, що відстояв свій життєвий шлях проти спокус веселого двору імператриці Єлизавети, проти можновладного поміщика Тамари, проти єпископа переяславського, єпископів білогородських, проти харківських губернаторів, що цей Г. Сковорода, будучи вже у немолодих роках, міг захопитись молодістю малоосвіченою дівчиною і довести діло до шлюбу й потім, охоплений шаленим прагненням до свободи, до здійснення своїх вищих змагань, як то кажуть „впасти в гістерику“, вибігти з церкви й податись невідомо куди. Так, це є подія мало можлива.

Одначе, поза всіма сумнівами лишається все ж одне, а саме, що Г. Скворода, людина енергійна, діяльна, з сильною волею, з підвищеним патосом не лише у мові, але й у житті, з щирою любов'ю до друзів та до людей взагалі, був людиною в усьому,—отже, мусів мати й деякі інші почуття, хоч і глибоко сховані від нас, як і від багатьох його сучасників.

Таким чином, якби усе ж ми схотіли зазирнути у цю глибочінь, ми все ж повинні були б почати з тих матеріалів, що їх подає І. Срезневський у своєму оповіданні, давши їм звичайно належної критичної оцінки.

І. Срезневський не був справжній літератор по фаху,—він був у першу чергу вчений. Одначе, він любив віддаватись і літературі, занадто замолоду. Так він складав вірші російською мовою, почасти українською, як от його „Думка про козака Овара“, друкована в журналі „Молва“ за 1836 рік, а згодом і на інших слов'янських мовах. З прозою перш за все відоме його оповідання „Rhapsodia Sonatina“, друковане в журналі „Моск. Наблюдатель“, де й наше оповідання, тільки роком пізніше¹⁾. Тут І. Срезневський змалював історію італійського маляря Франческо Франча, що вмер з відчаю перед однією з картин Рафаеля, відчувши усю нікчемність своєї творчости перед творчістю генія. Були й інші оповідання І. Срезневського, переважно не друковані. Дочка його О. Срезневська у своїй статті „Художественные произведения И. И. Срезневского и его отношение к поэзии вообще“ у збірнику „Памяти И. И. Срезневского“²⁾ розповідає про

¹⁾ 1837, ч. XI, с. 21—75.

²⁾ 1916 р. с. 182—277.

його літературні смаки, його поради своїм приятелям письменникам, як от романістові Н. Чаєву, поету А. Майкову. Останньому він навіть просто вправляв деякі твори. І от у його ставленні до літератури ми бачимо одну виразну рису,— суворий контроль історика, вченого над поетичною творчістю. Правда, замолоду, саме у тридцятих роках це виявляється слабше, бо й у самій науці І. Срезневський був тоді ще мало озброєний критично, так що необережно повміщував фальшованих дум до своєї „Запорізької старовини“. Але цікаво зазначити, що, мандруючи згодом по Італії, він з задоволенням константує, як вірно він у свій час змалював історію Франчя й Рафаеля.

Якщо з цього погляду придивимось до оповідання „Майоре, Майоре!“, то побачимо, що й тут, помімо суто літературного оброблення, І. Срезневський ставить собі подібні ж вимоги. Так, він силкується триматись фактичного боку життя й творчости Г. Сковороди, старано використовуючи відомі йому матеріали про нього, уривки з його творів тощо, інколи з науковою педантичністю, подаючи до таких уривків, поданих у перекладі, їхній оригінал у примітці. Звичайно, чимало є в цих відомостях та виписках непевного, просто хибного, є в оповіданні й велика хронологічна плутанина, але все це походить не так від літературної недбайливости автора оповідання, як від стану його наукових дослідів над Г. Сковородою. Так І. Срезневський, очевидно, не знав прекрасного життєпису Г. Сковороди, писаного його другом Михайлом Ковалінським, не мав належно підібраних та впорядкованих хронологічно творів Г. Сковороди. Натомість він користався з уже майже пропащого для нас джерела — спогадів сучасників, джерела дуже

цінного, але що потребувало пильної перевірки за автентичними матеріялами.

На підставі так званої „української скрині“, або „Української скарбниці“ І. Срезневського, ц. т. його архіву харківських часів, що зберігається в рукописному відділі книгозбірні Академії Наук у Ленінграді¹⁾, можна бачити, як пильно І. Срезневський у тридцятих роках збирав і рукописні матеріяли про Г. Сковороду, і перекази, силкуючись по змозі відокремити певне від хибного. Тут ми бачимо й автографи Г. Сковороди й копії його творів та листів і різні власні замітки.

Тоді ще жило чимало людей, що пам'ятали Г. Сковороду. І. Срезневський записує „спогади дідусів та бабусь про Г. Сковороду“²⁾, розпитує якусь Тетяну Іванівну Калашнікову з Куп'янки (вона ж „Калашниця“ й просто „Матушка“), звертається він з запитанням до сина одного приятеля Г. Сковороди М. Заліського, що риється для нього в паперах свого батька та подає в листі до І. Срезневського важливі власні відомості про Г. Сковороду. Звертається він до Г. Квітки, що особисто знав філософа й подав свої примітки до статті І. Срезневського у збірникові „Утренняя звезда“, і до В. Каразіна, відомого основоположника Харківського університету, що разом з І. Срезневським друкував листи Г. Сковороди у „Молодиківі“ Бецького (1843 р.). А цей В. Каразін, як сам згадує, переписав один лист Г. Сковороди з оригіналу „пе-

¹⁾ Архів цей почасти використав сам І. Срезневський у своїх працях, дещо видано потім його сином. Загального опису архіву подав ак. А. Шахматов у „Изв. Рос. Ак. Наук“. 1919 р., ст. 751—764.

²⁾ Видано повністю ак. А. Шахматовим там же ст. 758—760.

ред самим його відправленням на пошту“, ц. т. мабуть за час перебування Г. Сковороди у Паніванівці, тепер Сковородинівці, у вітчима В. Каразіна А. Ковалевського. Врешті до тих же переказів та спогадів належать деякі відомості, що їх І. Срезневський зібрав може у слободі Озирянці (про що далі).

У 1834. році, за два роки до появи нашого оповідання, І. Срезневський друкує в харківському альманахові „Утренняя звезда“ статтю про Г. Сковороду під назвою „Отрывки из записок о старце Гр. Сковороде“ (с. 67—92) і от бачимо, що чимало з того, що є в нашому оповіданні, так щодо деталей життя Г. Сковороди, окремих його творів, як і щодо освітлення його вдачі тощо, подано тут у науковій обробці.

Є ще одне свідчення, і саме в нашому ж оповіданні, що І. Срезневський особливо сумлінно ставився до висвітлення життя та діяльності Г. Сковороди. Серед його гуртка збирачів народньої поезії та старовини в Харкові був один чоловік, молдаванин з походження, О. Хіждець, що зажив у гуртку недоброї слави, бо, як з'ясувалося, постачав народні пісні власного виробу. Він займався також і Г. Сковородою, усяково перекручуючи його твори, та обробляючи їх на свій лад. Особливо обурила І. Срезневського стаття О. Хіждеця про Г. Сковороду в журналі „Телескоп“ 1835. року під назвою „Григорій Варсава Сковорода“, де О. Хіждець прямо подає уривки з творів Г. Сковороди, що ніколи не існували. І. Срезневський остільки був обурений цією працею, що вставив до свого оповідання, що його саме тоді писав, зовсім не літературного випадку проти О. Хіждеця, вклавши в уста Майора такі слова: „Годі, годі, Григорію Са-

вичу!.. прийде й твій час. Пізнають тебе, оцінять тебе, ще й набрешуть на тебе у славу твою... Який-небудь біглий молдаванин без сорому почне розповідати про тебе вигадки, видавати за твої твори свої власні фантазії, аби змогти порівняти тебе з Сократом або з кимось подібним!" Через сім років у „Молодиків“ (1843 р., с. 243—4) І. Срезневський вважав за потрібне вже більш докладно й науково виступити з критичною оцінкою праці О. Хіждеця¹). І от хоч як неприємно вражає нас випадок І. Срезневського в оповіданні, він усе ж дає нам певну запоруку, що сам І. Срезневський, принаймні навмисне, свідомо, не припускав щодо Г. Сковороди якихось вигадок, перекручувань тощо. Інакше його слова, направлені проти О. Хіждеця, негайно повернулися б проти його самого, бо дійсно, в оточенні людей, що особисто знали Г. Сковороду, багато чували про нього від його друзів, неможливо було поводитись з його життям, як з порожнім місцем, куди можна цілком безкарно ввести таку яскраву подію, як та, що є змальована в оповіданні „Майоре, Майоре!“ Надто не міг цього зробити вчений дослідувач, історик по духу, та ще тут же обвинувачуючи другого автора в тому, що він „оббріхав“ Г. Сковороду.

Не можна тут посилатись на те, що, мовляв, Я. Срезневський нападав на наукову розвідку О. Хіждеця, а сам написав оповідання. Це оповідання до певної міри займає немов посереднє місце між його науковими працями 1834. та 1843. років. Так, у збірникові „Утренняя звезда“ він перераховує ряд таких творів Г. Сковороди: „Лотова жона“.

¹) За новіших часів докладно проаналізував матеріали О. Хіждеця акад. Д. Багалій, „Соч. Г. Сков.“, 1894, с. XVII—XXV.

„Мученики в ім'я Христа“, „Грішники“, „Сповідь та каєття“, „Шлях до вічності“, „Морок світу“, „Світло світу“,—і далі додає: „і багато інших“. Ні одного з цих творів, крім „Жони Лотової“. Г. Сковорода не писав. Сам І. Срезневський побачив це дуже швидко, й у оповіданні він цих творів уже не згадує. Він лишає тут тільки твори цілком певні, але додає два нових: мало певну „Думу про рай земний“ та зовсім не певне „Життя Христа“. Мабуть він почув про ці твори вже після написання першої статті. У „Молодикові“ 1843. року, він стає вже зовсім обережний і, подаючи спис назв справжніх творів Г. Сковороди, лише додає: „не згадую за інші, що їх не читав. Отже, перед нами ціла еволюція критичного досвіду вченого, й наше оповідання складає певну ланку цієї еволюції.

Таким чином, й щодо епізоду про невдачу спробу одруження Г. Сковороди, І. Срезневський певно не сам приточив цю подію до його життєпису, але передав якийсь переказ старих людей, що він його записав уже після лютого—травня 1833. року, коли закінчено його попередню статтю. Що історія пригоди Г. Сковороди в Майора є місцевий переказ, хоче підкреслити І. Срезневський і в самому оповіданні. Мова тут ведеться не від ім'я автора, а немов від якоїсь третьої особи,—саме мешканця Валок чи околишніх хуторів, що, яко місцевий старожитель, зазначає й різні подробиці і щодо часу й щодо різних обставин події. Походження оповідача двічі підкреслено зовсім виразно: „Року 1765 зайшов він (Г. Сковорода) до наших Валківських хуторів“, й знову: „Було літо, коли зайшов Григорій Савич до наших Валківських хуторів“. По різних інших місцях оповідання І. Срезневський силкується передати немов слова самовидця пере-

казувача. Так про хутор Майора на початку сказано: „Цей хутір, як тоді лежав так і зараз лежить він на ріці Можі“¹⁾ тощо. Взагалі річка Мож проходить крізь усе оповідання. Назви околиць сёл,— Дзвіниця, Пересопне, Іванівка, мабуть взято навмання. Одначе Іванівка є старе село саме на берегах Можі у напрямі від Валок до Озеряні й Мерефи. Села Дзвіниці у цих місцях немає, як і Пересопного (якщо це не є покручене видавцем Перекоп, що лежить, проте, геть по другий бік Валок на захід). Проте, відомо, що назви сёл часто змінюються і до того ж на мапах бувають назви, зовсім невідомі населенню.

Звичайно, було б занадто сміливо категорично твердити, що рік події, 1765—І. Срезневський теж почув від оповідача. Одначе, слід звернути увагу на те, що в записі спогадів дідусів та бабусь він зазначає рік народження Г. Сковороди саме наче б то 1726. Не маючи інших джерел, він переніс цей рік і до своєї розвідки 1834 року, а далі має на увазі цю дату й у своєму оповіданні. Отже, якщо рік 1765. не просто вигадано, то його взято лише в оповідача переказу. Звіряючи його з даними життєпису Г. Сковороди, бачимо, що він досить добре відповідає часові, коли могла трапитись з Г. Сковородою така подія (дивись про це в одній з приміток до оповідання).

Ці міркування даповнюються деякими матеріалами з українського архіву І. Срезневського, — є тут цікавий рукопис: „Рассказы инока Симеона Азарянского. Вечер первый. Рассказы о старце Гри-

¹⁾ У тексті оповідання ім'я Мож пишеться скрізь Меж. Можливо, що це перекручення належить видавцям „Моск. наблюдателя“. Рука І. Срезневського була дуже незбірлива

горіе“. Цілий цей рукопис містив у собі загальний вступ („Вообще“), вісім оповідань про Г. Сковороду та коротке закінчення. („Послесловіе“). Увесь рукопис дозволено до друку цензурою 8. травня 1834 р., при чому цензор чимало понівечив текст, м. і. повикреслював скрізь слово „инок“ та викреслив оповідання про чудо з іконою. З цих оповідань, на жаль, збереглось лише трое, й ті невидані. Проте, видано фотографічно, як автограф, досить для нас важливе „Послесловіе“. Ось воно:

„Я рассказал вам о Григорие Савиче Сковороде все, что припомнил; Очень не мудрено, что многое забыл: вспомню в свое время.—Если я вам не наскучил своим болтаньем, то милости просим ко мне в Азарянь и опять. Рад гостям. А теперь прощайте. Мир вам. Инок Симеон Азарянский. Января 10-го 1834 года. Азарянь“. (Далі підпис цензури). (Збірник „Памяти И. Срезневского“ 1916 ст. 203).

Чернець Симеон з Озерянської пустині під Мерефою звичайно особа вигадана. Це псевдонім самого І. Срезневського, що між іншим і згадану вище свою „Думу про козака Овара“ так само підписав подібним прибраним ім'ям „Антін Майко Колеберда з Почайова, паламар Богородиської дзвіниці“. Але оскільки слобода Озерянь близька до Харкова, стає можливим, що на початку 1834. року І. Срезневський дійсно був у Озеряні й можливо саме тут або в Харкові, але від озерянського мешканця, збирав якісь матеріали, якісь перекази про Г. Сковороду. Я не знаю, що є в цих невиданих оповіданнях хоч якийнебудь натяк на Валківську пригоду Г. Сковороди, але Озерянь є те місце, де І. Срезневський міг би певніше всього її почути. Тут у XVIII віці була відома на Слобожанщині Озерянська пустинь, заснована ще в XVII віці й скасована в 1787 році, із прославленою іконою, що

притягала чимало прочан. Пустинь ця, потім слобода, лежала біля шляху, що й зараз проходить вздовж річки Мож від Мерефи на Валки. Усі хутори від Валок вниз по Мозу стояли з Озерянню в тісному зв'язку. До речі, якщо Г. Скворода й дійсно заблукав на ці хутори, то певно тільки з боку Харкова й Озеряні, а не з боку самих Валок.

Почувши в той час різні нові оповідання про Г. Сквороду, І. Срезневський не знав, як використати їх суто науково, тим більше, що його стаття про Г. Сквороду вже була у друці. Отже, він вирішив подати нові матеріали белетристично, переливаючи їх у форму, що давалась самим життям, у форму літературно обробленого оповідання місцевих людей. Цей процес творчості ми безпосередньо бачимо в деяких його рукописах. Так, на записі спогадів дідусів та бабусь про Г. Сквороду на краї першого листка подано, немов вступ до цього матеріалу, що в цілому вже складає немов готове оповідання. Вступ цей такий: „Ви хочете, щоб я розповів вам про Гр. Сквороду? Він дивак, дервіш, юродивий, мало не божевільний, як назвали його наші сучасні літературні судді,—він є всупереч їм предмет вашої цікавості? Не можу не признатись, що це здається мені чимсь дивним“. З'єднати цей вступ з самим оповіданням дідусів та бабусь, що в записі І. Срезневського вже має певне літературне оброблення, додати ще побутових подробиць, поширити розмови, дати описи місцевості і т. д.—і ми матимемо те, що і в поданому нами оповіданні „Майоре, Майоре!“ Але ті оповідання не побачили світу. Оповідання ж „Майоре, Майоре!“ І. Срезневський не тільки видав, але вже будучи у Чехії в 1840 році робив спробу перекласти його ще й на чеську мову.

(Изв. Рос. Ак. Н., 1919, ст. 753 прим. 2). Очевидно, він особливо його цінував.

При цьому всьому всеж найцікавіше для нас питання,—що саме додав він сам при обробленні народнього переказу, лишається у сфері довільних гіпотез. Можливо, що дещо до цього міг додати, але не розв'язати питання, дослід рукописів „Української скарбниці“ І. Срезневського у Ленінграді.

Але знайшлися ще деякі шляхи. Минулого року О. Ф. Кремена, валківець з походження, повідомив мене, що в місті Валках і досі відоме оповідання про те, ніби в одній з церков міста, так званій Рогозівській, вінчався Г. Сковорода й звідти втік з-під вінця. Я особливо зацікавився цією справою ще й тому, що батько О. Ф. Кремена був той самий Фока Власович Кремена, що ще у 1883/4 році натрапив на могилу Г. Сковороди у б. Пан-Іванівці й у спеціальному листі звернув на неї увагу Харк. Губерніяльного Статистичного Комітету¹⁾. До того ж ані О. Ф. Кремена, ані його валківські родичі й знайомі, як я певно з'ясував, нічого не знали про оповідання І. Срезневського. Таким чином, на початку жовтня 1929 року ми обидва подались до Валок, де провів я декілька чудових ясних осінніх днів у розшуках відомостів про перебування там Г. Сковороди²⁾. Розшуки ці йшли у двох напрямках,—поперше, розпитування щодо цього численних осіб, переважно давніх мешканців Валок, подруге пере-

¹⁾ Лист надруковано повністю у „Соч. Сков“, 1894 ст. СХХVІІІ—СХХІ Х.

²⁾ При цій нагоді, мушу скласти свою подяку валківчанам, що всі надзвичайно прихильно із зацікавленням поставились до моєї праці, особливо ж дякую О. Ф. Кремені та М. Ф. Кременій—Усенковій, а також М. Ф. Стремоухову, що допомагав мені у розборці архівних матеріалів.

гляд архіву Рогозівської церкви за час другої половини XVIII віку. Я сподіваюсь у спеціальній науковій розвідці подати точні відомості про те, від кого й що саме я почув і взагалі надрукувати всі зібрані метеріяли. Покищо подам лише загальні висновки.

Як і треба було сподіватись, яскравих, певних даних зібрати не пощастило. З часів, коли мали трапитись ті події, як не як проминуло не менш за 150 років. Отже, сковородинські перекази мають тут невиразний, заплутаний, уривчастий характер. Подаю їх у загальному огляді:

Перш за все збереглись чутки про один будинок на Харківській вулиці, де колись ніби то був Г. Сковорода. За катерининських часів тут хазяйнував лікар Артюхов ¹⁾, що носив ще косичку, як каже про нього його правнучка. Потім дім належав Костирям (чи Костиріним) та фон Ціглерам. Що Г. Сковорода бував колись у цьому домі, правнучка Артюхова не пам'ятає, але про це кажуть інші мешканці Валок, вказуючи, що він бував у Костирів, чи взагалі у старих власників дому. Далі маємо короткі згадки про те, що Г. Сковорода мав одружитись у Валках з дівчиною, дочкою місцевого чоловіка, яку він сам вилікував. Шлюб мав от-от відбутись, уже склали так званого „шлюбного обиска“, коли молодий утік. Є важливий варіант, що Г. Сковорода таки одружився й прожив деякий час з жінкою, а потім утік. Кажуть, що чи то Г. Сковорода вилікував свою наречену, чи то вона його вилікувала. Вінчався він у Рогозівській церкви. На-

¹⁾ Мабуть нащадок московського приказного Артюхова, що діяв у Валках ще 1681 р. (Філарета „Истор. стат. опис. Харьк. епархии“, відділ II ст. 199).

речена була родом з якогось села в напрямі до Огульців, чи то в напрямі до теперішньої Оксєнівки, ц. т. вниз по Можі на Мєрефу. Врешті, осторонь стоїть ще таке оповідання: Г. Сковорода мав одружитись з дочкою місцевого пана підпрапорного Сухомлина. У цього Сухомлина було дві дочки, одна вийшла за Василя Снісарєва, приятеля Сковороди, згодом Валківського священника, а другу хотіли видати за Г. Сковороду, чи навіть Г. Сковорода з нею одружився. Стояло це у зв'язку з таким випадком: коли освячувати нову кам'яну Рогозівську церкву, то на посвяту приїхав якийсь харківський протоієрей і з ним Василь Снісарєв. Тоді ж головний діяч у справі перебудови церкви, Сухомлин давав обід, де його дочка подавала страви. Вона сподобалась В. Снісарєву, він її посватав і згодом, перейшовши до Валок, з нею одружився. Чи був при цьому Г. Сковорода, чи ні, — невідомо, але саме при цій нагоді ніби й повстав проєкт одружити його з другою дочкою Сухомлина.

Останнє оповідання потребує докладніших історичних пояснень. У праці Філарета Гумілевського. „Историко-статистическое описание Харьковской епархии“, відділ II, 1857 р. 211—256 подано докладного й з захопленням написаного життєписа вишезгаданого В. Снісарєва, валківського священника й видатного проповідника свого часу. Автор цього життєпису „один з духовних друзів“ В. Снісарєва, як каже Філарет, був, як я довідався, валківський дідич М. М. Романовський, що його старий будинок з чудово розписаними старовинними кахлями з датою 1808 рік зберігся у Валках досі й є під охороною місцевого виконкому. Зберігся, між іншим, і дуже добрий портрет В. Снісарєва, писаний, до речі, олійними фарбами селянином крі-

паком панів Романовських. У життєписі В. Снісарева ми знаходимо, між іншим, такі важливі для нас дані: Син простого дзвонаря він народився у 1766. році, 1772. року вступив до Харківського Колегіюму, потім був у командировці у Ніжені, де удосконалювався у грецькій мові, потім деякий час був у Київській академії, по приїзді до Харкова викладав грецьку мову у Колегіюмі та зробився у Харкові ж священником. Беручи останню посаду, йому треба було одружитись. „У м. Валках, що підлягало Харк. Дух. Правл.,—пише біограф,—мали на увазі збудувати цвинтарну церкву, й для огляду приготованих матеріалів та місця командировано члена Правління, учителя філософії, протоієрея Гілевського; відправляючись до Валок, о. Гілевський запросив з собою Василя;—закінчивши огляд, вони запрошені були на трапезу до куратора (попечителя) церкви поміщика Сухомлина;—і от на кінець трапези одна з дочок господаря, Ганна—була вже нареченою Василя. Проминуло два тижні,—Василь є одружений і священник“ (с. 216—217). У Харкові він пробув два роки. Звідти його хотіли перевести до Охтирки про що „клопотав славнозвісний Григорій Савич Сковорода, що любив о. Василя“, як каже біограф. Врешті 1786 року його призначено до Валок. Хоча праця Філарета відома у Валках і є в бібліотеці місцевого собору,—нема на мою думку ніяких підстав вважати, що записаний мною переказ має книжкове походження. Аджеж життєпис вийшов з тих же валківських кіл і обидва оповідання є два варіанти переказу про ту ж саму подію. У архіві Рогозівської церкви я знайшов ще всякі матеріали до цього.

Риючись тут, я звичайно майже не сподівався знайти там шлюбного запису Г. Сковороди. Якщо

такого запису й справді зроблено, то потім мусіли якось винищити, хоча б для того щоб дати змогу нареченій знову вийти заміж. До того ж архів цей зберігся лише з 1776 року (1777. року поставлено нову кам'янку Рогозівську церкву). Не даючи нічого безпосередньо про Г. Сквороду архів дає різні дані відносно інших осіб, що стояли або могли стояти з ним у певних відносинах. Так у записі вінчань 1884 р. тут записано „август 30 отрок Василий Иванов син Снесарев с девицею Анною Корнеевою дочерью Сухомлиновою“. За даними того ж архіву можна вирахувати, що батько Ганни Сухомлинової Корній народився у 1745. році. Отже, якщо він одружився 18 років, а вона була старша його дочка, то вона народилась 1764 р. й у 1784 році їй могло бути 20 р., а при будівництві Рогозівської церкви не більше за 12 років. Якщо в Ганни була сестра молодша лише на рік то в році 1776. їй було 11 р., а Г. Сквороді вже 54, а року ж 1784—їй 19 р., а йому 6?. Але одне все ж для нас вияснюється, що переказ не дурно прив'язує історію зі Г. Сквородою до Рогозівської церкви, бо саме тут брав шлюб його приятель Василь, і через нього він міг увійти також у стосунки з сім'ями Корнія Сухомлина, його брата Осипа і взагалі з Валками.

Архіви цієї церкви дають нам проте деякі нитки й до інших зв'язків. Відомо, що Г. Скворода був великий приятель Куп'янських дідичів Сошальських і до кінця днів своїх часто перебував у них у селах Гусинці та Манячинівці. І от біля Валок і саме у Рогозівській парафії ми бачимо другу сім'ю цього ж роду Сошальських, що мали свою резиденцію в селі Бугаївці, кілометрів 5 від Валок у бік Нової Водолаги. Славились ці Сошальські го-

стинністю. Оповідують, що біля Бугаївки на шляху стояв стовп з написом: „Люди добрі, всі, що їдете, завертайте до нас у гості і т. і.“ у домі завжди повно було гостей. Чимало дбали Сошальські про Рогозівську церкву давали дорогі пожертви. Є, м. і., запис (вже 1797 р.) про одруження одного з Сошальських з Сухомлиноюю. Будинок Сошальських у самих Валках стояв зараз же біля цієї церкви. Отже ймовірно, що тут бував Г. Сковорода.

Але всі ці можливі знайомства й зв'язані з ними події належать до порівняно пізніших часів після 1776. року, а певніше до 80 рр. XVIII віку. Оповідання І. Срезневського та деякі інші валківські відомості стосуються, очевидно, давнішої пори його життя, коли він, ще ніким незнаний і самотній, блукав по хуторах. Важливо тут, звичайно, було б знати, чи не походять ці валківські перекази з літературного джерела. Хоча „Московский наблюдатель“ 1836 р. тут цілком незнаний,—але відомості могли поширитись через працю про Г. Сковороду Г. Данилевського¹⁾, де він коротко переказує й зміст оповідання „Майоре, Майорел“ (ст. 60—61), м. і. Г. Данилевський каже помилково, що Г. Сковорода вилікував саме дочку Майора, яка захворіла на „гарячку“, а саме цей варіант ми й бачимо й у валківських оповіданнях. Одначе твердження, що наречена походила з села у бік Огульців та Оксенівки (по Можу), що Г. Сковорода бував у домі Костирів (колись Артюхових) та вперте твердження про вінчання у Рогозівській церкві не можуть походити від Данилевського. До того ж і Г. Данилевський висловлює категоричний погляд,

¹⁾ Вперше в Основі 1862 р. №№ 8—9; потім „Полн. Собр. Соч. Г. Данилевського“ т. XXI, Спб. 1901, с. 25—94.

що оповідання „Майоре, Майоре!“ написано на підставі „преданий старожилів“, що знали Сковороду.

Таким чином, я гадаю, що все ж у валківських преданнях, дуже не певних, уривчастих, майже остаточно забутих, змінених через літературні впливи ми всеж маємо відгомони тих старих переказів, що у значно яснішій і певнішій формі чув І. Срезневський. Якби він тоді поставився до них уважніше, якби вже тоді міг порівняти їх з життєписом М. Ковалінського, якого він на жаль не мав, він безумовно міг би усталити якісь певніші факти.

Я гадаю, що в усій справі, одначе, ще не все втрачено. Так, напр., ми маємо на 1767 р., ц. т. на той час, коли І. Срезневський відносить наше оповідання, спеціальний „Список дворян Харьковской провинции“, зложений з приводу виборів до відомої Катерининської Комісії. Визнаних урядом дворян у ці часи було на Слобожанщині ще дуже мало й усе це були дуки зі значною кількістю селян кріпаків. Отже, тим більше цікаво, що серед нечисленної купки імен ми бачимо у Валківському комісарстві відставного прем'єр-майора Григорія Федоровича, що мав усього 6 селян. Прем'єр-майор з такою кількістю селян, загнаний десь на хутір, очевидно для тих часів був виключне явище (тодішній всевладний „командир“ Слобожанщини генерал Е. Щербінін був тоді лише секунд-майор) і мимоволі виникає бажання утотожнити його з героєм нашого оповідання¹⁾. Треба б ще пошукати, яка в нього була сім'я та перевірити ще декілька цікавих топографічних зіставлень, що про них покищо не казатиму.

¹⁾ Д. Багалей, „Материали для Истор. колон. и быта степной окраины Моск. госуд.“, 1886 т. I, с. 329.

А тим часом ми є в полі гіпотез. Можливо так, що дійсно таки біля 1765 року Г. Сковорода блукав на берегах Мозі, може, зайшовши сюди з боку Мерефи й Озерянської пустині у напрямі до Валок й звернувши з цього шляху у бік річки, потрапив до села Федорівки, тоді ще хутора, недалеко села Іванівки (що згадано й у оповіданні). Тут він закохався у майорову дочку, потім утік, якщо й не з Рогозівської церкви, й навіть взагалі не з церкви, але проживши деякий час у батька нареченої, звідки, може, й повстав той варіант, що він таки був її чоловіком. Згодом Г. Сковорода, звичайно, нікому не розповідав цього випадку, зокрема ледве чи розповідав і своєму вихованцеві й другу М. Ковалінському. Не знали про це його пізніші, мало йому симпатичні знайомі, автори спогадів про нього, — Гес-де-Калове та Вернет. Не знав про це, мабуть, і молодий його приятель Василь Снісарев. А якщо й чували щось, то певно силкувались цьому не вірити й мовчати з поваги до Г. Сковороди. Щодо Майора, то вже зовсім не в його інтересах було поширювати чутки про такий „пасаж“ з його дочкою. Лишилися самі місцеві перекази на околиці сел, може й у релігійному центрі того часу в Озерянні, що їх і почув І. Срезневський від якогонебудь мешканця Валківських хуторів. Можливо, що другого разу був Г. Сковорода у цім краї через років 15—25 і саме вже у самих Валках у компанії харківського духовного начальства, чи то, може, освяченні Рогозівської церкви, а певніше при приїзді сюди Василя Снісарєва у 1784. році. Старий забутий Майор давно помер, дочка його давно вийшла заміж, або десь поділась. Ніхто про них не згадував. Були на бенкеті у Сухомлинових. Ішла мова про одружіння Василя й, як це, мабуть,

не раз бувало, накинулись на Г. Сковороду, чому він досі не одружиться, казали, що він не такий ще старий, ще бадьорий, сватали йому сестру нареченої. Чи це було жартом, чи ні, і як поставився до цього Г. Сковорода, звичайно, не можна сказати, але певно, що тоді він не тікав з-під вінця з церкви. Спогади про цю останню подію лишилися у колах церковників Рогозівської церкви. Згодом усе це призабулось, спогади переплутались і перетворилися у те, що ми маємо.

Підкреслюю, що це лише припущення, однак не гублю надії, що докладніші розшуки зможуть привести до більш уґрунтованих висновків.

Висвітлення цих обставин набуває значіння і цікавості для з'ясування ширшої проблеми поставленої на початку цього начерку, а саме, взагалі про почуття Г. Сковороди до жіноцтва. Для дослідю цього в нас є ще інші шляхи, крім розшуків суто біографічних даних, саме шлях психологічного аналізу.

Але тут оповідання І. Срезневського зможе допомогти нам зовсім мало. З глибоким розумінням змалював він трагедію італійського маляра Франчя. Листи І. Срезневського з-за кордону відбивають тонку його спостережливість щодо мистецтва. Цікаві зокрема його міркування з приводу двох мадон Рафаеля, передача його вражіння від величної ораторії Гайдна „Створення світу“ і т. і. Музику І. Срезневський любив так само, як і Г. Сковорода. Старі слов'янські тексти, такі близькі Г. Сковороді, не так само здавались мертвими й І. Срезневському,—він теж черпав з них захоплення й імпульс для творчості, хоч і інакшою, ніж у Г. Сковороди. Словом, він міг би вповні оцінити й зрозуміти усю величність могутньої постаті філософа. Він відчу-

вав її й цікавився нею. І всеж він зрозумів Г. Сковороду цілком хибно. Причина цьому була недостача відомостей.

Але головне те, що він рішуче підпав під вплив своїх сучасників щодо загальної оцінки особи Г. Сковороди. Ці люди зовсім іншого світу, ніж Г. Сковорода, обмежені й самовпевнені провінціали, що тяглись за „столичними“ петербурзькими та паризькими модами, бачили у Г. Сковороді якогось дивака, ворога суспільства, дикуна, тощо. І. Срезневський цілком повторює їхні погляди, силкуючись лише виправдати Г. Сковороду важкими обставинами його дитинства та його дальшого життя, про яке він, власне кажучи, дуже мало знав чогось певного. Ось що пише він про Г. Сковороду у своїй розвідці 1834 року:

„Доля скотіла бути Г. Сковороді мачухою“—висловився якось один з безсторонніх прихильників цієї надзвичайної людини. Призначивши йому, ще дев'ятилітньому хлопцеві жорсткий стан сирітства, вона зробила його з цієї ранньої пори іграшкою випадку, і з цієї ранньої пори, поставивши його на шлях найсуворіших, найприкріших випробовань, привчаючи його терпіти байдужо усі неприємності та кривди, врешті виплекала у ньому ту байдужість спостерігача, ту незалежність у способі думання, ту дивовижність у вчинках, врешті те постійне бажання вчитись, пізнавати світ, мандруючи, й вічно вчитись і вічно мандрувати, що згодом сформували його вдачу, може й зовсім всупереч його складові, його природнім нахилам. Сковорода від природи був добрий, мав серце чутливе, значить і співчутливе, з нахилом до любови та дружби; але зростаючи й зріючи сиротою, він мусів був звикнути до неволі, до цього стану самотності,—й серце його було змушене проститись з ніжними почуттями, підпасти під тягар меланхолії й затвердіти, а недовірливість, виплекана досвідом, загасила у ньому й останню жаринку чутливости,—і доля врешті перемогла,—з віком зросло в ньому це крижане почуття відокремлености від людей, єдине почуття, що могло жити його.

„Легко зрозуміти,—каже І. Срезневський далі,—через що Г. Сковорода заслуговував раз-у-раз наймення дивака, якщо

навіть і не юродивого. Розум Г. Сковороди ішов тим же шляхом: спершу бадьорий, жартівливий, він поволі важчав, робився щораз свавільніший, незалежніший, дичавів усе більше і врешті заглибився у темну безодню містицизму... З серцем охололим, з розумом, пригніченим містицизмом, вічно похмурий, вічно самотній, своєрідний, себелюбний, гордий, звичайна ознака розуму неслухняного,—у простій селянській одежі, з дивацтвами—Г. Сковорода міг цілком слушно заслужити такої назви. Він жив сам собою—це кожному здається дивним... Г. Сковорода жив сам собою, віддаляючись завжди від людей, як від ближніх, знаючи й вивчаючи їх, як вивчав природник хижих звірів; це правда; але всеж він бажав добра людству. Він тікав від людей не тому, що зневажав їх, а може тому, що боявся... Він скрізь знаходив, або краще сказати скрізь намагався знайти найгірший бік і це саме завжди принижувало його шляхотне прагнення до загального добра“ (с. 67—69).

Але досить цитат. Ми бачимо, що наведені зараз погляди на Г. Сковороду лягли в основу оповідання І. Срезневського. На цій характеристиці він збудував якщо не фабулу, то психологію дієвих осіб, саму зав'язку та внутрішній хід подій.

Але цей погляд на Г. Сковороду хибний у самій своїй основі. Після оголошення друком життєпису Г. Сковороди, писаного другом його М. Ковалінським, після трьох видань творів Г. Сковороди (1861, 1894 та 1912 років), після численних новітніх розвідок ми маємо зовсім інші погляди на нього, ми знаємо, що життя Г. Сковороди склалось зовсім інакше й що сам він не був таким, як його малює І. Срезневський. Перш за все доля не була його, а скоріше навпаки, готова була виконати все, чого б він не побажав. Він не був сиротою у молодих роках, син бідного козака, він усеж дістав вищої освіти, замолоду йому пощастило потрапити просто до царського двору, він захотів—і дістав змогу поїхати за кордон. Коли повернувся назад йому робили найкращі пропозиції й єпископи й губернатор, а чутки, що про нього знала й ним цікавилась сама Кате-

рина II. Він сам усе це від себе відкинув і пішов блукати. Але й тут щастя не кидає його: у нього з'являється багато щирих і впливових друзів, що з усіх боків силкуються усяково допомогти йому, так що з самих подарунків він міг би скласти собі значне майно, цікавляться його працями—перепи-сують їх, розносять його славу по всіх усюдах. До його різких виступів, його еретицьких думок, що іншого запровадили б до якоїнебудь монастирської тюрми, люди, що мають владу, ставляться терпляче і навіть з пошаною, а вихід його з Колегіюму, як тепер з'ясовується, не мав зовсім того шкандалевого для нього характеру, як гадали раніше,—він пішов звідти з волі „власного духу“. Але ж тоді, виходить, є правда, що Г. Сковорода був скрайній індивідуаліст, ненависник суспільства, мізантроп? Зовсім ні. Дійсно, Г. Сковорода на протязі цілого життя був у становищі позаклясовому. Вийшовши з бідняцької сім'ї, він не перетворився на кріпака, як інша маса населення, й не взяв він участі в тих останніх спробах збройної селянської й батрацької боротьби, що виявляла себе на Слобожанщині в окремих ватагах гайдамаччини. Але не пристав він і до панства, що саме тоді хапало маєтності, билось поміж себе, тягалось по судах і остаточно закріпачувало селянство,—він висміяв його у своєму віршові „Кожному городу нрав і права“ та прирівняв його до людодів у описові свого сну 1758. року. Не вірячи в революційну боротьбу, бо не було для такої віри даних у житті, Г. Сковорода береться реформувати суспільство своїм етичним навчанням. Не його вина, що здійснити цього йому не пощастило. Він знайшов окремих прихильників і серед селянства і серед пануючих класів, але цілком зрозуміло, що реформи суспільних відносин з цього

звстати не могло. Його утопійний на той час плян змінити клясовий розподіл суспільства на розподіл і спеціальностями й здібностями людей, на принципі свого роду психотехніки, щоб чабан зробився убернатором, якщо він до цього здібний і т. і., ого мрії внутрішньо переродити людей, — усе це ишилось мріями. При всьому тому Г. Скворода те теоретично, а цілком реально любив людей. Дозить згадати його довголітню й щирю дружбу з М. Ковалінським, з Яковом Правицьким, з Олексою Сошальським, з А. Ковалевським, що в його домі він умер, та іншими. Можна навіть дивуватись скільки у різних кінцях Слобожанщини й поза її межами в нього було близьких щирих приятелів. Він тікав тільки від людей йому мало симпатичних, що збігались дивитись на нього, як на диво, тікав від різних столичних франтів, самовпевнених, викінчених представників остаточно сформованої експлуататорської кляси, людей, що вже рішуче нічого не могли відчутти з його моральних повчань. Ці люди остаточно запанували в кінці XVIII віку і після його смерти рознесли про нього славу дивака, мізантропа тощо.

Особливо, певно, здивувало б самого Г. Сквороду твердження І. Срезневського, ніби доля зформувала його вдачу „зовсім всупереч його складові, його природним здібностям“. Це є погляд, що ставить якраз на голову власну етичну науку Г. Сквороди. Для нас зараз важливо розібратись у цьому. Г. Скворода вчив, що щастя людини залежить якраз від того, щоб вірно зрозуміти свій природжений склад, свої природні здібності та, не зважаючи ні на що, йти за ними у житті. Маєш нахил бути хліборобом, чабаном, і будь ним, які б кар'єри не відкривались перед тобою у інших галузях. З цього

огляду Г. Сковорода перш за все проаналізував сам себе і рішив, що якраз його нахили, його „сродність“, як він казав, тягне його до філософії, насолоди природою, до бідности і т. і. Якби відчув він себе інакше, він зараз же пішов би у цивільну службу, або воювати, або ще щось робити. Отже, він ніяк не настоював, щоб інші люди, зокрема його учні, жили так, як він (крім хіба окремих випадків), така вимога просто суперечила б його етичним поглядам, що він виклав, м. і., у своїй славнозвісній розмові з губернатором Є. Щербініним. І. Срезневський наводить уривок цієї розмови у своєму оповіданні.

Отже, з цього погляду нам слід розцінювати й ставлення Г. Сковорода до одружіння, взявши одначе на увагу, що вищенакреслені його погляди не одразу у ньому викристалізувались і мали свою еволюцію. Г. Сковороді було 36 років, коли він у селі Каврай у 1758. році, здавалось, остаточно розв'язував для себе це питання. Він вирішив не одружуватись, бо „брачне состояние, сколько ни одобрительное природою, но не приятствовало безпечному его нраву“, як каже про це М. Ковалінський. Одначе, біограф його тут певно переносить пізніші міркування Г. Сковорода у ранішу добу. Справу цю глибше для нас з'ясовує сон, що його бачив Г. Сковорода 24 листопада того ж 1758. року, й що призвів його до рішучих вирішень. Ось що, м. і., уві сні викликало його відразу: „У одному місці, пише він, — я був, де царські палати, вбрання, музика, танки, де закохані то співали та у дзеркало дивились, то бігали з кімнати до кімнати, здіймали машкари, сідали на багаті ліжка і т. далі. Звідти повила мене сила до простого народу, де такі ж дії, але особливим чином та порядком виконувались...

Люди йшли по вулиці зі шклянками в руках, галасуючи, з веселощами, хитаючись, як звичайно у чорному народі буває; також і любовні діла відповідним до себе чином відбувались у них. Тут, поставляючи в один ряд чоловічу, а по другий бік жіночу стать, розглядали, хто гарний, хто на кого схожий та хто кому личить до пари¹⁾. Отже, ми бачили, що Г. Сковороду відштовхувало від кохання те, що він бачив у ньому виключно фізіологічний бік та певна звичайна огидлива для нього обстановка. Ми ясно бачимо тут вражіння від двору „веселої цариці“ Єлизавети, де він був, коли йому було 20—22 роки. Щодо простого народу, то, на мою думку, від того часу, як Г. Сковорода відірвався від свого села, він усе ж стояв осторонь від селянства, заглиблений до того ж у свої наукові студії та філософські інтереси. Його наближення до мас та спроби популяризації своїх думок належать уже харківському періодові його життя, особливо семидесятим рокам. Народня поезія кохання була йому чужа,—його музичні й поетичні уподобання лежали в церковній поезії, як це видно і з його пісень того часу, що мають гостро аскетичний характер (пісні ч. 1 ч. 19—Собр. соч. 1894). Таким чином, можна гадати, що до самого критичного періоду у своєму житті у с. Каврай, коли йому було 36 р., Г. Сковорода не пережив сильного справжнього почуття кохання, перейнятого ідеальними мріями, оспіваного поетами, коли людина слухає весняні зозулі, коли дарують коханій троянди й лілеї, коли жартома смикають її за косу, лаяють через тини, де треба й

¹⁾ Це в виписка з невідомих нам власних записок Г. Сковороди, подана у житті його, писаним М. Ковалінським, — „Собр. соч. Г. Сков.“, 1912, с. 9.

не треба, й роблять безліч різних інших ричей, неприпустимих при звичайних обставинах. Усі сили Г. Сковороди були направлені на інтелектуальну працю. Його яскрава самосвідомість, гостро підвищена й напружена, гнітила у ньому всі інші почування.

Але природа вигнана у двері влітає у вікно. Пригнічені почуття в людині не просто зникають. Вони лишаються, але шукають собі іншого виходу. Вони або переносяться на інші об'єкти,—осіб іншої статі, виявляються у сублімованій формі, виявляються у плятонічному культі жінки, переносяться на релігійні об'єкти, на абстрактні уявлення теології, мудрости, краси, різних ідеальних якостей, що уявляються в жіночих образах. Клясичні приклади такої сублімації бачимо в західньому культі мадонни, особливо у ченців середньовіччя, у будійському культі жінки бодгісатви Кван-нон (у Хіні та Японії). Бачимо ми раз-у-раз і сублімоване перетворення почуття до реальної жінки. Так Данте Аліг'єрі уславив свою кохану Беатріче в містично символічній поемі „Божественна комедія“, де вона стає за провідницю поета у його мандрівці через кола та сфери пургаторію та раю. Беатріче, буди для Данте втіленням вищих його ідеалів, є в його поемі разом з тим символом середньовічної теології. Подібно ж і Петрарка виспівав у своїх сонетах Ляуру, яка, до речі, у житті була, здається, заміжня жінка, що мала дванадцятьох дітей тощо.

У творчості Г. Сковороди ми не маємо таких яскравих жіночих образів, що ми їх могли б зв'язати з якоюсь реальною жінкою, але відбитки сублімацій у нього все ж є й їх можна ясно простежити.

Листи й вірші Г. Сковороди за час його першого перебування у Харківському Колегіюмі 1762—64

років відбивають все ту ж гостру аскетичну тенденцію, що й у Кавраї. Так, у одному листі до М. Ковалінського він рішуче радить йому зректись світу й віддатись аскетизмові¹⁾. Тоді ж він підносить йому в формі листа латинський віршик, де говориться, що в людини є три вороги, що з ними треба уперто вести боротьбу. Перший, то є світ, „облудна мавпа“, другий є „жінка, приємна тілові, що ніколи не перестає намовляти чоловіка до зла“.—Останній ворог є діявол, творець нерозумности“.²⁾ Сюди ж належить латинська епіграма та латино-грецький лист на літературну тему, що музам нема жодного діла до Венери.—Венера вимагала від муз, щоб вони служили їй, бо вона є перша з богів, і її поважають усі боги й люди. Музи відповідають, що вони служать святощам Гелікону, а не її царству. У листі доданому до цього говориться, що Г. Сковорода склав цю пісню на зразок грецької епіграми, що він її читав, ще будучи у Сергіївській Лаврі, ц. т. ще у 1754—55 році.³⁾ Цей віршик дає нам певного роду ключа до розуміння віршованої творчости Г. Сковороди.

Одначе у той час почуття Г. Сковороди шляхом перенесення знайшли собі особливий вихід у бурхливій дружбі чи вірніше пристрасній любові до свого нового учня Михайла Ковалінського. Інакше я не можу зрозуміти цього явища. Був у Г. Сковороди і перед цим учень—Василь Тамара, хлопчик 12 років. Г. Сковорода, присвятив йому, м. і., латинського віршика на день його народження, де хвалить його й виявляє до нього свою приязнь.

1) Соч. Г. Сков. 1894, ст. 45.

2) Там же ст. 93 № 55.

3) Там же ст. 99 № 68.

Але зовсім інше ми побачимо, якщо перечитаємо латинські листи Г. Сковороди до М. Ковалінського, писані у 1662—64. роках. Листи ці писались мало не щодня, хоч обидва приятелі жили в однім місці й постійно бачились у Колегіумі на лекціях. Щоб оцінити почуття Г. Сковороди, досить проглянути самі лише його латино-грецькі звертання до свого учня в цих листах: „Найбажаніший друже, мій скарбе, моя насолодо, найулюбленіший, найдорогоцінніший, найдорогший, найлюбіше життя моє, моя єдина насолодо, утіхо турбот моїх, душе моя улюблена!“ або коротко „мій Михайле!“, або замість звертання текст: „Радій, кріпка дочко Сіону“ і т. ін. Цьому відповідає й зміст цих листів, особливо там, де Г. Сковорода пише про любов до друга. Ось уривки з одного листа у перекладі: „Здоров будь, скарбе мій! Михайле найдорогоцінніший!—Дбає скупар про золото, страждає від золота, інколи й насолоджується золотом і, оскільки насолоджується, дбає, і, виснажуючи себе цим дбанням, з цього радіє. Таким же чином і я гнітю свою душу дбанням про добробут друзів, й звідси повстає мені немала насолода... Отже, що є солодше, ніж коли тебе люблять, ніж коли прагне до тебе гарна душа? Що є приємніше від власної любови до друга?... Ніщо не є мені миліше й солодше, ніж душа, що мене любить, якщо навіть при цьому немає й нічого іншого. Що ж є безсмертнішого за це дбання моє, цю насолоду, цю славу, скажу, й за життя це? Дружня душа, душа, що мене любить, душа, що береже пам'ять про мене. Цього я прагну більше, ніж пірамід, ніж мавзолеїв, ніж усіх інших царських монументів“¹⁾. Г. Сковорода, як сказано, пише щодня,

¹⁾ Там же ст. 42—43, лист № 2.

прохає любити його так же, як він любить свого друга, турбується, коли його друг не прийшов до класи, каже про переслідування, що він терпить через дружбу до нього. Коли він є змушений через ці переслідування на деякий час перервати з ним листування, він прохає перечитувати його попередні листи, радить М. Ковалінського щодо його товаришів, з чого виникають навіть різні сварки й непорозуміння і т. ін. Врешті, як це відомо і з листів і з життєпису, Г. Сковорода виключно задля дружби своєї до М. Ковалінського згодився викладати грецьку мову в Колегіюмі. Опозиція родичів М. Ковалінського (що забороняли йому м. і. відвідувати лекції грецької мови) та колегіяльних кіл до цієї дружби, пояснюється побоюванням, що Г. Сковорода прищепить учневі якісь „небезпечні“ ідеї, але також підкреслює особливий характер цих відносин.

Філософські та літературні прагнення Г. Сковороди цієї доби об'єктивуються у чоловічих образах. Так, у пісні ще 1750. року, писаній у Переяславі (№ 26), у піснях Каврайських (1757—58), у творчості початку 60. років у Харкові його прагнення втілюються в образі Христа, що він його спершу розуміє історично, м. і. ставлячи його поруч з Епікуром, а потім цілком символічно, як філософський образ внутрішньої оновленої людини. Пізніше образ цей майже зовсім зникає у Г. Сковороди й замінюється іншими. Виразний вплив дружби Г. Сковороди з М. Ковалінським виявляється на мою думку, в основному образі першого великого твору Г. Сковороди „Наркіс“. Наркісом зветься одна квітка й один юнак. Наркіс є юнак, що у дзеркалі прозорих вод біля джерела споглядає самого себе й що закохався смертельно у самого себе. Г. Сковорода

надає цьому образу символічного значіння: „пізнай себе й будеш щасливий“. Наркісів образ благовістить оце: пізнай себе, немов кажучи: чи хочеш бути задоволений сам собою й закохатись у самого себе? пізнай себе! Досліди самого себе кріпко... Дійсно! Як можна закохатись у невідоме? Не горить сіно, не торкаючись вогню. Не любить серце, не бачачи краси. Видно, що любов є Софіїна дочка (ц. т. дочка мудрости). Де мудрість побачила, там любов зіграла. Писано це після уходу з Колегіюму і з Харкова, на самоті, в лісах, десь на пасіці, десь року 1765—66, коли й де саме, докладно невідомо (хоч М. Ковалінський і пише, що в лісах Земборських, але я ставлю це під сумнів). Хоч основний образ юнака Наркіса взято немов для того, щоб навчити саме М. Ковалінського—твір цей цьому останьому не присвячений. Контраст напряму думок та тону цього твору до попередніх листів остільки помітний, що виникає питання, чи немає тут у Г. Сковороди якоїсь внутрішньої реакції на попередню дружбу.

На той час—1765-66. року, коли І. Срезневський застосовує описану ним подію, наші джерела не дають жодних даних про місце перебування Г. Сковороди. Виринає він знову при досить загадкових обставинах у 1767. році. На цей час маємо його листа з Куряжа до того ж М. Ковалінського але значно іншого характеру, ніж колишні. Перш за все стримане звертання: „Вселюбезніший друже, Михайле Івановичу“. І далі: „Про справжню вашу любов до мене не маю сумніву, що вона бажає знати про теперішній мій стан (чи місце перебування)“. Далі йде почасти латинською мовою: „У самотині не самотній, у дозвіллі зайнятий, у відсутності присутній, у „jactura“ цілий, у журбі заспокоєний. Ви все розумієте, хіба що (не розумієте слова) „in

jactura sint : це значить „розгубився“; повірте, такий несподіваний вихор вихопив мене з Куп'янських степів, що крім ютки (?) та бурки кирейної нічого не взяв. Про цю бурю потім побалакаємо... А зайняття моє зараз полягає у боротьбі... зі скукою, із нудьгою“. Далі, відповідаючи своїм ворогам, що пояснюють його внутрішню нудьгу саме тим, що він тікає від усіх справ, Г. Сковорода підкреслює, що „біс нудьги подібний та й є внутрішній вихор, що тим бурхливіше підхоплює, що легше перо або очеретинку хапає і чим більше хтось через легкість свою піддається йому, тим неспокійніше стає в той час, коли порив за поривом рвачкіше налітає вітер, розвіваючи людину, як порох, і крутячи без кінця, як листя бажання душі схвильованої й нетривкої. Далі Г. Сковорода ставить питання до себе,—у чому його нудьга: (лат. мовою) „Чи може не завдовольняє тебе твоя наука? Чи може погано мені, що з мене не добрий музика? що мене мало хвалять? Я переносу вдари та стусани. Чи може, що я вже старий? що трусюсь та не можу добре міркувати? Чи може я обурююсь на негідність ворогів та заздрих?—Не вони, але все той же демон мене непокоїть. Що є смерть, бідність, хвороба? Що з того, що ми є для всіх забавка? Що зникає надія на майбутнє? чи тож з цього нещасна буває душа так, як коли вона немов вітром підхоплена або вихором розхвильована носить“¹⁾ Писано це 25 червня 1767. року. Відомо, що нудьга Г. Сковороди проходить крізь усе його життя й є наслідок його внутрішньої боротьби. Про неї він говорить й у багатьох своїх творах, надаючи їй філософського характеру. Але

¹⁾ Соч. Г. Сков., 1894 ст. 103—104.

ніде, здається, вона не виявляється так яскраво і до того ж у зв'язку з якимись зовнішніми подіями, як у цьому листі. Як опинився перед тим Г. Скворода у „Куп'янських степах“, — сказати важко, але був він там, звичайно, не у своїх майбутніх приятелів Сошальських.

Незабаром після цього у тому ж 1767. році „десять верстов від Харкова, у лісах Земборських“ написав Г. Скворода твір „Асхань“, що має для нас тут особливе значіння, бо в ньому вперше ідеал Г. Сквороди з'являється у сублимованому жіночому образі. Проте, всеж таки не зовсім уперше. У саді його пісень є пісня, написана й латинською, й староукраїнською мовами. Це є міркування Г. Сквороди перед картиною зачаття богородиці мабуть західнього маляра, з місяцем, змієм та яблуком у її ніг, що висіла в Харківському Колегіюмі. „Виображена ця мелодія, — зазначає Г. Скворода, — 1760 року, коли був я учителем піїтичної школи“, отже, не задовго перед знайомством з М. Ковалінським. Далі, в одному латинському листі до цього останнього, кажучи про радість вищого захоплення, Г. Скворода м. і. повчає, що цю радість можна набути „чуючи, як у церкві прославляють пояс найблаженнішої дівчини“. Одначе, каже він, цю пісню треба розуміти символічно, інакше виходить щось не те: „Народила й всеж лишилась дівчина? Мусить бути тут (ц. т. у цих словах) якась таємниця. Отже, виходить, що всеж народжують навіть дівчата? Фі! і навіть велике. У людських ділах це неможливе; але слухай! відходь, кажу, від землі! Бо й дух має своє народження“. Далі він дає символічне тлумачення народження від дівчини, яко внутрішнє переродження людини. Місце це безпосередньо зв'язане з вищезгаданим віршем.

Але вертаємось до „Асхані“. Тему взято з біблії. „Асхань є дочка Халева, що вийшов у землю обітовану. Значить вона—„Краса“. Він її віддає братаничу своєму за те, що він дістав місто Арвон. Це місто інакше зветься Хаврон, ц. т. дружба і місто письмен“. Ось зразок того, як Г. Сковорода тлумачив біблію, як бачимо, не лишаючи у ній нічого сінько від її звичайного змісту. Заглиблюватись у філософський аналіз твору „Асхань“ не є наше завдання. Нам важливі образи: Асхань є вища краса, премудрість, Беетріче-теологія у Данте. „Усі, що набули премудрість цю, цією нареченою насолоджуються за словом Ісаїї: „як радіє наречений з Нареченої (з великої літери)“. „Ось Наречена! Ось найприємніша і єдина жертва богові! Ось пара голубів! Ось пахощі богові. Ось найвище блаженство“. Це усе в посвятному листі. Кінчається так. „Ось тоді збудеться: жінка твоя (премудрість)¹⁾, яко лоза плодovита з усіх боків дому твого. Ось тобі дорослі діти твої. Нові жили. Нове тіло й кістка“.—Отже замість реального сімейного щастя, жінки й дітей Г. Сковорода бере їх, як сублімовані уяви, символи. Асхань є жіноча паралеля Наркісові. І до неї Г. Сковорода прикладає слова „Пісні пісень“: „Якщо не пізнаєш себе, о добра, в жінках, то йди пасти цапів та овець“. Це він тлумачить у значінні філософського самопізнання. І навіть таке місце з „Пісні пісень“, як: „Кріпка, яко смерть, є любов; жорстока, мов отрута, є рвія; крила її—крила вогню; вугілля вогненне є полум'я її“ й це він хоче розуміти у вищому значінні²⁾. І хоч у самому тексті „Асхані“ не багато таких образів, далі вони вже

1) У дужках є пояснення Г. Сковороди.

2) Собр. Соч. Сков. 1912, ст. 175.

постійно з'являються у його творах, інколи набуваючи надзвичайної яскравості. Біблійні жінки, дівчата, приписані соломонові „Пісня пісень“—пісня кохання, навіть закони Мойсея про шлюб, нащадків тощо,—усім цим Г. Сковорода залюбки пересипає свої твори, милується ними, мов дорогоцінним камінням, надає усьому цьому символічного значіння, що інколи вражає нас своєю дивністю, як от дівчата, що за біблією „гріли“ старість Давида, або дочки Лота, що з'єднались з власним своїм батьком.

Дивні ці образи він прикладає до своїх власних творів, що їх зве своїми дочками. Так у одному листі до М. Ковалінського вже 1790 року він пише: „Надсилаю тобі у подарунок молоду мою дочку Авігею: Ікону Алківіядську (один з творів Г. Сковороди). Прийми її і, яко Давид, насолоджуйся нею. Вона не обличчям, а серцем є красуня. Серце моє у ній, а її (серце) у мені. Вона народить тобі тільки одного сина: що є Істий Початок“¹⁾. Далі у тому ж листі іде подібна ж тирада щодо другого твору Г. Сковороди, його перекладу: „Ода Сідронія про самотність“. „Люблю цю дівчинку,—пише він—Дійсно, вона варта бути в числі тих, що зігрівали блаженну Давидову й Лотову старість“.

Це були дочки його. Справжня наречена його була біблія. Г. Сковорода так захопився символічним тлумаченням цієї книги, що переносить на неї найніжніші свої почування. Він зве її своєю улюбленою, коханою нареченою, жінкою, дає їй різні ніжні назви. „Насолоджуюсь цією нареченою моєю,—каже він у тому ж листі,—цю я покохав від молодости моєї... О найсолодший оргáne! Єдина голубко моя! Бібліє!“ Не дурно й пізніший трактат його

1) „Молодик“, 1843, с. 231.

„Жона Лотова“ є трактат про читання та символічне розуміння цієї книги. І взявши жінку Лотову за символ вищого очищення й піднесення, він через увесь трактат з захопленням повторює: „Згадуйте жінку Лотову“!

„Жінка Лотова“ написана вже 1780. року. Він потім ще довго працює над нею,—у роках 1786—87 вона ще не була закінчена¹⁾. Але перших своїх творів Г. Сковорода на той час зрікся. Про „Наркіса“,—як сам пише у тому ж листі, він забув на віки, як забув на довгий час свого колишнього улюбленця Ковалінського. Цей останній переїхав до Росії, зробився превосходительством генерал-майором, Державної військової колегії прокурором „і прочее, і прочее“. Але під кінець життя, особливо, коли М. Ковалінський впав зі своєї височини й знов звернувся до Г. Сковороди, дружба їхня відновилаь, яко дружба людей, що вже багато пожили й пережили. „Возлюбленный паче всѣх чловѣк, Михайле“,—пише йому Г. Сковорода у 1790 році.—„Я ж знайшов тебе раніше юнаком, тепер же мужем по серцю моему“. Незадовго перед смертю Г. Сковорода ходив до нього аж у Орловську губерню.

Інше ставлення його було до „Асхані“. Як він сам пише у тому ж листі, він „розлютувавшись спалив її в Острогжську“. Це було мабуть років через сім після написання цього твору. Потім він довго не згадує про „Асхань“, захоплений „Жінкою Лотовою“ та іншими трактатами. Одначе року 1787, дізнавшись, що „Симфонія: Якщо не пізнаеш саму тебе..“, ц. т. „Асхань“, збереглась у копії, прохає її вислати йому, щоб зробити список для

1) „Молодик“ 1843, с. 235—236.

себе, а подаючи за чотири роки до смерти список своїх творів, Г. Сковорода відзначає цю симфонію поруч з Наркісом серед найкращих своїх творів, а здається й як найкращий (відзнака—чотири зірки, Наркісові він ставить лише три).

З поданого огляду ми бачимо, що Г. Сковорода не був ані похмурий боязкий мізантроп, як гадали колись, ані блажений, урівноважений, далекий від внутрішніх хвилювань, як його уявляли згодом. Ніщо людське йому не було чуже. Отже, й таке „людське, занадто людське“, як кохання.

Незалежно від того, чи трапилась подія, описана І. Срезневським, чи ні, ми бачимо, що почуття Г. Сковороди від кінця тридцятих років його життя виявляються у його творчості у різних прихованих та змінених формах.

Але повстає сумнів, як міг він мати такі почуття у таку пізню і ще пізнішу добу свого життя. Дивуватись цьому нема чого. За життєписами видатних людей з великим запасом життєвої енергії ми це бачимо досить часто, особливо коли, як у Г. Сковороди, ця енергія не витрачається марно за молодих років, а лише в сублімованій формі виявляє себе в інтелектуальній або мистецькій творчості. За яскравий зразок може бути напр. славнозвісне кохання Абеяра та Елоїзи. Цей чернець, великий французький учений XII-го віку, досягнувши вершка своєї наукової слави, так захопився своєю талановитою ученицею Елоїзою, дівчиною у 17 років, що кинув катедру, де читав, свою кар'єру і своє чернецтво й утік з нею до Бретані. Йому було тоді понад 35 років. З новіших філософів згадаймо ставлення холодного й урівноваженого Декарта до його учениці, молодної дівчини Єлізавети Пфальцької, коли йому було вже понад 50 років. Так само вели-

кий маляр Леонардо-да-Вінчі, що ціле життя своє тримався осторонь від жіноцтва, працюючи над своїм мистецтвом та науковими дослідями, вже у пізні роки був захоплений флорентійкою Монною Лізою, відомою Джакондою, що її славнозвісного портрета він намалював. Більш відоме є платонічне, але палке кохання другого великого італійського майстра Мікель Анджело у 50 — 60. роках його життя до прославленої письменниці тих часів Вікторії Кольонни, що вмерла на його руках, коли йому було вже 72 роки. Й він присвятив свої сонети й послання. Це виразніше ми бачимо таке захоплення у пізніх роках життя та його вплив на творчість у Ріхарда Вагнера, що маючи 44 роки захопився жінкою одного свого приятеля, Матильдою Везендонк й під впливом цього почуття написав оперу „Трістан та Ізольда“, один з найглибших та хвилюючих своїх творів. Це було його перше кохання і у найвищому пункті його життя, як каже один його біограф. Мабуть до таких же форм пізніх почуттів можна почасти зарахувати й захоплення російського письменника І. Тургенєва співачкою Віярдо-Гарсія, захоплення, що хоча й почалось у досить ранні роки, тривало у ньому до самої смерти, ц. т. до 65 років життя. З прикладів людей іншої сфери діяльності слід згадати кохання старого Мазепи до своєї хрищенниці сімнадцятилітньої Мотрі Кочубеївни. Про його почуття достатньо свідчать його листи до неї.

Таким чином палке захоплення, і то навіть перше у житті, справжнє захоплення жінкою для людей типу Г. Сковороди можливе й у досить пізній час життя, й глибше розуміння цього може колись допоможе нам освітлити з більшою певністю цей майже зовсім невідомий бік його життєпису.

Врешті скажемо декілька слів про інших дійових осіб оповідання.

Дочка Майора Ляоня змальована без глибокого психологічного аналізу, але досить влучно, як дуже проста, боязка, мрійлива, а головне пасивна дівчина, постать типова для того часу й того суспільного кола, що до нього вона належала. Пасивність є основна її риса що ще збільшується її самотністю, бо через бідність Майора вона не була прийнята до товариства сусідніх панів, а від Килини й селян її відокремлювало її становище панночки. Єдине, на що спромоглась Ляоня за час оповідання, це поїхати розшукувати свого батька після хуртовини та побігти проститись з Г. Сквородою, коли він уходив. За рішуче хибні я вважаю міркування І. Срезневського відносно несталості почуттів Ляоні щодо Г. Сквороди після його втеків. Тут з її боку не тільки не могло бути сталості, оспіваної в романах, як каже І. Срезневський, а навпаки, безсумнівне є те, що коли чоловік при найбільшому коханні добровільно сам відмовляється від жінки, хоча б в ім'я найвищих ідеалів свого життя,—вона не простить йому цього повік, навіть і в тому разі, якщо сама зовсім не любила його. І. Срезневський був інша людина, ніж Г. Скворода, він був завзятий прихильник сімейного побуту. До того ж йому самому було, коли він писав це, лише 23 роки, отже він не міг належно зважити цієї справи.

Але головний герой оповідання є всеж старий Майор. Якби ми не знали, хто такий Григорій Савич (його прізвища тут ніде не згадано), то ми ясніше побачили б, що історія, тут змальована, є властиво історія життєвої трагедії старого батька, що хоче влаштувати щастя своєї єдиної дочки. І якщо І. Срезневський дійсно чув це оповідання з уст яко-

гось мешканця Валківських хуторів, то це міг бути саме переказ про бідного Майора, що його пам'ятала вся околиця й що з його дочкою трапилась така пригода. Сам же Г. Сковорода у 60 рр. XVIII віку ще не був остільки популярний поза Харковом, щоб міг сам по собі притягати увагу народніх оповідачів. Сам І. Срезневський з певним співчуттям ставився до горя Майорового бачачи марність його змагань та пізнішу його несправедливість до Г. Сковороди. Отже й сама назва його оповідання, що не раз повторюється і в тексті, є ніщо інше, як болісне і докірливе звертання автора до свого героя: „Майоре, Майоре!“

Зосередивши всю свою увагу на постаті Г. Сковороди, на його стосунках до Лоні, до Майора, І. Срезневський не змалював ширшої суспільної обстановки подій. Господарство Майора, що постає на валківський базар сільсько-господарські продукти, уявляється, яко окрема одиниця без ширшого тла. Так само й Г. Сковорода невідомо звідки з'являється, невідомо куди щезає, і невідомо, звідки саме взялась така його мандрівна вдача. Тим часом і Майор, і Г. Сковорода є безпосередній витвір свого часу. Отже, нам слід на цьому питанні зупинитись.

Змальована в оповіданні доба—середина XVIII віку,—на Лівобережній Україні, зокрема на Слобожанщині, є доба швидкого утворення дворянсько-поміщицького ладу. Вже з самого початку заселення цієї країни сюди перенеслися різні кляси новоутвореного козацького суспільства, що в основі своїй було суспільство дворянсько-поміщицьке, тільки у нерозгорненій переходовій формі. Отже й на Слобожанщині вже з самого початку частина переселенців, почасти менш заможна, заходилась виключно коло хліборобства й склала клясу підданих, поспільства;

справжні козаки, яко кляса, посіли до певної міри привілейоване становище, несучи разом з тим військові обов'язки. На час початку XVIII віку само козацтво виразно розшарувалось на компанійських козаків, що, властиво, й складали козаچه військо, та підпомічників, що повинні були постачати їх усім потрібним для їхньої служби,—грішми, їжею, фуражем для коней і т. д. Кількісне взаємовідношення цих трьох станів за переписом 1732 року було таке: по чотирьох Слобідських полках (Харківському, Ізюмському, Охтирському й Сумському) всього: 20489 компанійських козаків, 55309 підпомічників та 52240 підданих. До цього треба хіба додати ще нечисленних тоді міщан та цехових (ремісників), що як окрема група відзначались лише у Харкові, та теж нечисленних росіян, що були на особливому стані. Дальше клясове перетворення тих часів іде в такому напрямі. Серед усеж досить численної верстви повноправних козаків все більше відокремлюється невеличка група старшини, що встигла захопити великі землі численних підданих і прагнула здобути усіх прав російського дворянства. Разом з тим піддані, що раніше, як нові поселенці, несли досить малі відбутки, все більше закріпачуються, а середні шари козацтва, все більше занепадаючи, перетворюються у тих же кріпаків.

Особливо яскраво виявився цей стан речей у той самий 1765 рік, що до нього І. Срезневський застосовує події свого оповідання. Цього року за маніфестом Катерини від 28 липня (ст. ст.) остаточно знищено старе козацьке управління й введено Слободсько-Українську губерню на загальноросійський лад. При цьому слобідські козацькі полки скасовано й на їхнє місце утворено п'ять гусарських полків. Отже була скасована й козача служба, а рядові

козаки перетворились у так званих військових обивателів, що мали платити подушний оклад. У той же час наклали подушного оклада й на підданих. При цьому кількість тих, що належали до козачого стану, виявилась приблизно у 345000 „душ“ (чоловіків та жінок), а підданих-кріпаків біля 650000 „душ“. Отже, бачимо, що кріпаків зробилось вже майже у два рази більше, ніж військових обивателів (колишніх козаків), ц. т. вільного, середнього шару населення. На протязі другої половини XVIII віку вища старшина, що сама лише й виграла від катерининської реформи, остаточно перетворилась у дворянський стан, дістала 1885 р. „жаловану“ дворянську грамоту, „військові ж обивателі“, якщо не брались за торгівлю, ремества тощо, занепадали усе більше, зливаючись у своєму становищі з загальним селянством.

Не диво, що такий процес перетворення суспільства викликав гостре незадоволення. Зокрема реформа 1765. року викликала не тільки опір усього населення, що відмовлялось платити новий подушний податок, але навіть певних кіл старшини. Так полковник Ізюмського полку Хв. Краснокутський, будучи у Петербурзі й провідавши про те, яка готується для Слобожанщини реформа, написав до свого полку два листи, де закликав козацьку старшину надіслати прохання, щоб тієї реформи не робили. Старшина не дуже квапилась, але ширші козацькі кола поставились до справи активніше, розповсюджуючи листи та збираючи кошти на висилку представника до Петербургу. Особливо для нас цікаво, що найжвавіше розповсюджував ці листи саме вже згаданий Валківський підпрапорний Сухомлин. Скінчилась справа тим, що Краснокутського заслано, а Сухомлина присуджено побити киями.

Звичайно найгостріше ставилось до всіх цих реформ селянство. Але воно не могло виступити активно, масово, як на Правобережжі. Однак гайдамацький рух виразно виявлявся й на Слобожанщині¹⁾. Провідцями його були здебільшого батраки, що тікали на Запоріжжя, там організовувались, звідти з'являлись ватагами на Слобожанщину й нападали на старшинські поміщицькі маєтки. Селянство ставилось до них співчутливо, бачачи в них захисників своїх інтересів. Так, один з сім'ї відомих уже нам Сошальських, коли біля його маєтку з'явилась така ватага, ставши на чолі загону селян, повів їх проти цих гайдамаків. Але коли діло дійшло до бою, то розбійники почали гукати, що вони проти селян не йдуть, а лише проти панів, після чого селяни розбіглись, а Сошальського забито.

При розпаді середніх вільних козацьких клясів вони, аж сказано, у головній своїй масі зливались з кріпацтвом, й лише дехто вибивався до торговельно-ремісничої групи²⁾. Але виділяли ці кляси тоді між іншим ще й інший прошарок—свого роду інтелігенцію. По різних полкових та сотенних містах та просто по селах за козацьких часів було чимало досить примітивних шкіл, що давали населенню деякі первісні знання. Звідти люди і нижчого козацького стану при певних обставинах могли йти далі у своїй освіті, вчитись у Переяславській Семінарії, Харківському Колегіюмі, а то й у Київській Академії. Хто знаходив впливових та багатих протекторів, міг цим шляхом дійти й вищих ступенів, але чимало було й таких, що не потрапляли кудись

¹⁾ За останніми це недрукованими дослідями М. Горбаня.

²⁾ Не дурно Г. Сковорода у своїх харківських байках, що є виявом його життєвої практичної мудрости, радить за найкращий шлях вчитись ремеслу (писано у 1774-ім році).

на сталі посади, а влаштовувались учити дітей по панських родинах, по тих же школах, лишались при церквах паламарями та дяками, інколи святами обходили певний район зі співами кантів, як колядники, й збирали собі таким чином на існування і взагалі вели мандроване життя. Г. Сковорода клясово належав до цієї групи так званих „мандрівних дяків, що їх глузливо звали пиворізами“. В усякому разі у способі свого життя він скористав звичаї цих людей і різниця між ним та „дяками“ була властиво лише в тому, що „дяків“ змушувала до такого життя безпосередня економічна потреба, Г. Сковорода ж тримався такого шляху у наслідок продуманного світогляду. Однак самий цей погляд на життя, та зокрема на своє особисте життя, виробився у ньому серед тих же обставин його міжклясового існування. Як ми вже згадували, він свідомо не хотів приєднуватись до пануючих клясів, але не зробився й революціонером. Вихваляючи свободу у своєму віршові „De Libertate“ він може лише радіти, що сам не „пошився у дурні“ й не зробився кріпаком, що ж до полагодження суспільних відносин, то він лише покладав надію на утопійне здійснення гармонії людських „сродностей“ (природніх нахилів),—теорії, що не могла перетворити суспільства.

МАЙОРЕ, МАЙОРЕ!

1.

Дивна людина була з Григорія Савича. Був він колись сиротою й утік від родичів; то були перші його втеки, перша спроба виявити свою пристрасть до мандрювання, спроба дитини. Був він потім придворним співаком, був ущасливлений ласкою імператриці Єлизавети: випрохав собі звільнення від цього, маючи надію вільно вчитись. Учився. Але, коли надумали схилити його до чернечого життя, до сутани, він зумів вдати з себе божевільного й покинув учитись. Відмовившись від сутани, він з захопленням вдягнув стихаря дяка грекоросійської церкви в Офені, але для того, лише щоб утекти з Офена та помандрувати на волі по Європі. Дяком втікачем виходив він Угорщину, Австрію, Північну Італію та Греччину: отже був у середині XVIII віку на Україні дяк-втікач та жебрак, що хотів спізнати Європу та європейців, і був це саме Григорій Савич. Потім прийшов Григорій Савич до Харкова — назавжди й утік із Харкова світ за очі після першої проповіді¹⁾. У сірій свитині, у чоботях, з торбою на плечі, з налицею-журавлем у одній руці, з флейтою власного виробу у другій почав він блукати. Блукати любив Григорій Савич, і торба не обтяжує плеча, коли у ній патенти на авторську славу: у торбі ж Григорія

¹⁾ До цього опису мандрівок Г. Сковороди треба додати такі зауваження: про втеки Сковороди від родичів ще хлопчиком та його сирітство І. Срезневський переказує за власними

Савича було їх чимало й богословських, і філософських, і поетичних і музичних. Дивна людина була з Григорія Савича.

А подивилися б ви на цього мандрівця. Сухий, блідий, довгий: губи пожовкли, немов потерлись; очі блищать то гордістю академіка, то придуркуватістю жербака, то безвинною простодушністю дитини;

записками від старих дідів та бабів. У переказах цих є деякі хибні відомості. Інші джерела цих даних не підтверджують. Даючи зовсім іншої характеристики дитинству Сковороди, його біограф. М. Ковалінський, м. і., каже, що Сковороду до Київської Академії віддав його батько („Соч. Скв.“ 1894 ст. 2), а це могло бути не раніше 1738/39 учбового року. Отже в Г. Сковороди був батько, коли йому було вже 16 років. (проф. Н. П. Петров. „Киев. Ст.“ 1903/6 № 4 ст. 12). Мати його Пелагія була жива ще 1745. року. (Баг., Г. Скв.“ 1926, ст. 26). Придворним співаком Сковорода зробився певно 1742. року й повернувся з Петербургу до Київської Академії у р. 1744, приїхавши сюди разом з імператрицею, що цього року зробила подорож до Києва. У життєписі М. Ковалінського є цікаві подробиці, як Г. Сковороду декілька разів намовляли зробитись ченцем, що дало б йому змогу зробити блискучу кар'єру, й як він гостро цього вирікався. Гес-де-Калове, що особисто знав Сковороду, у своїх спогадах про нього („Український Вестник“ 1817 р.) розповідає, що київський архієрей, коли Сковорода мав кінчити академію хотів зробити його священиком і що Сковорода, щоб цього позбутись, удав з себе трохи ненормального, — змінив голос, почав недорікаги, за що архієрей вигнав його з бурси (гуртожитку). В усякому разі відомо, що він кинув Академію перед самим закінченням. Можливо, що він це зробив для того, щоб їхати з генералом Вишневським за кордон до „Токайських садків“ Угорщини. Подорож ця почалася в 1750 р. Обсяг мандрівок Сковороди за кордоном сильно збільшений легендами. Певно те, що він відвідав Будапешт, Відень, Пресбург та їхні околиці. Згаданий у оповіданні Офен є німецька назва міста Буда, що складає частину теперішньої угорської столиці. Відень був у XVIII віці першорядний культурний науковий центр Західньої Європи. Сковорода певно багато дечому там навчився. Подорож Сковороди до Італії, Греччини й інших країн належить до сфери легенд. Про першу сміливу лекцію Сковороди по моралі в Харкові буде мова далі.

хода й постать поважна, розмірена; але тут же до речі й не до речі й дивна гримаса, й дивний вибрик. А послухали б ви його. Почав він казати, — казати вміє й любить і каже інколи, як добрий українець; але зате вміє й поморочити й інших, і себе з ними і вченістю й розумом, і побожністю й часто викрутами настирливого прохача. Але він є добрий, і чесний, і щирий.

І блукає він, не зазнаючи великих злиднів, не розуміючи інших, блукає — минаючи з відкілянебудь кудинебудь.

Року 1765, зайшов він до наших Валківських хуторів¹).

* * *

За тих часів на валківському базарі по недільних днях часто бачили високого, засмаженого, поважного продавця дров, сіна, курей, яєць, борошна тощо Пана Майора як звали його крамарі й

¹) За смертю прихильника Сковороди єпископа білогородського Іосафа Міткевича в жовтні 1763. року призначено на цю посаду Порфирія Крайського, чоловіка, що дуже любив пишне життя й міг ставитись до Сковороди лише вороже. Через це на весну 1764. року Сковорода кинув навчання у Харківському Колегіюмі, де у 1759/60, 62, 63 та 63/64 учбових роках викладав синтаксу та грецьку мову. У серпні 1764. року він їде зі своїм улюбленим учнем М. Ковалінським до Києва. Цей останній через кілька днів повернувся назад, а Сковорода на прохання свого родича, печерського друкаря Юстина, ще залишився там. Повернувся він (саме „приїхав“ як каже М. Ковалінський), через два місяці, ц. т. коли насунула зима. Отже саме з весни 1765 р. й почались блукання Сковороди аж до осені 1768. року, коли з наказу нового губернатора Є. Щербініна він знову почав викладати у Колегіюмі на цей раз уже курс моралі. За ці чотири роки (1765 — 68) Сковорода блукав переважно поблизу Харкова, бо до цього часу належить його знайомство й свого роду приятелювання з Є. Щербініним. У весну 1765. року йому було 42 роки.

торговки, Майора-каліку, як звали його околишні дідиці, Павла Леонтьєвича, як звав він сам себе та всі його домашні. Як продавець базарний, був він чесний, хоч і впертий, як Пан Майор був він поважний та гордий; як бідний каліка, був він задумливий, похмурий, мовчазний. Спозаранку, бувало, сидить він у ряді продавців, сидить на вії¹⁾, або на возі, або на лантухові, на чому трапиться, сидить, схиливши голову, опершись лівим ліктем на коліно, і дивиться в землю й малює пужаном по землі арабески. Шапку насунув на самі очі; з-під шапки стовбурчать сіді, кучеряві пасма брів, спадаючи на орлячий ніс та очі, й борода, не голена тижнів зо три; тижнів три не чесані, не гладжені, не миловані майорові вуси; його синій жупан потерся; його кармазиновий пасок злиняв, чоботи на ньому, як на чумакові, широкі, важкі. Сидить Майор, вичікуючи покупця й усе дивлячись на землю. Як пройде хто повз нього, скинувши шапку та мовивши Майорові добре слово, Майор підведе голову, поважно гляне, вклониться й знову, як раніше, спустить очі долі. Підійде купець, Майор, підвівши голову, вкаже на крам, скаже ціну й знову очі в землю. Ні один скупар, ні одна перекупка не наважувались торгуватись. Якщо хто схоче в Майора щонебудь купити, — Майор встане, візьме гроші, дбайливо перерахує, віддасть крам лицем, або відправить з проданим возом свого хлопця, а потім сів, і голова звисла, брови опустились, батіг заходився малювати звиклі везерунки. Що Майорові до гамору й метушні, вигуків та крику, веселощів та горя базарної юрби! Він сам собі голова... Коли усе вже продано, Майор сам

¹⁾ „Вія“ (сер. роду) — дишель у волос'ячого воза. Слово вжите в оригіналі.

поведе напувати волів, сам запряже їх та, перехри- стившись, відправляється в дорогу до свого хутора...

Цей хутір, як тоді лежав, так і зараз лежить він на річці Можі¹⁾, оточений гаями. І тепер, як і тоді, у ньому три хати, та панський будинок з кімнатою²⁾, та млин поруч з винницею; проте тепер винниця є вже з лихтариком на дахові, й нова й принадна, і млин перебудував заїжджий колоніст, і панський будинок нагадує старовину тільки рядами підпорок, що от-от упадуть, гнилою стріхою, напів-зотлілими трухлявими східцями ганку... Але, як і колись, навколо хатки зеленіє густий вишневий садок, а за садком зеленіють гаї; як колись, діти хуторян залюбки збираються влітку грати у холодку під тінню берез, що біля воріт; як колись, з хутора в'ється крізь гаї через тини стежка до парафіяльного села просто до церкви: і багато дечого, як колись.

Був час, цей хутір звали щасливим. У панському будиночку, що тепер занепав, здичавів, жила добра сім'я. У той час у Майора ще була жива жінка, живий був і син, і стара бабуся-мати, живі були й родичі й приятелі; був і сам він не без копійки і не без здоров'я. Пролинули роки, Майор зубожів, втратив матір, потім сина й жінку, зробився хворий, похмурий: відтоді все зробилось інакше; осілись у хуторі злидні й нудьга.

¹⁾ Річка Мож, витікає біля села Перекоп на захід від Валок, тече крізь Валку далі повз Мерефи й вливається у Дінець біля Змійова.

²⁾ „Кімната“ — тут у суто народньому значінні особливого відгородженого помешкання для снання (ванькир). Порівняй у Т. Шевченка: „Поставили хату і кімнату...“ Слово вжито в оригіналі.

У Майора залишилась одна втіха-дочка, дівчина добра, ласкава, дбайлива господиня, гарна з себе, утіха старому, але разом з тим і горе, — дочка-відданиця без приданого й дочка Майора. Хотів Майор, намагався Майор надбати щонебудь для своєї Льоні, але що бувало одержував, усе розвіювалось на хатні витрати: ані різні міркування, ані скупість, ніщо не допомагало. День, повний марних клопіт, закінчувався тим, що Майор, якщо був дома, ц. т. не в місті з продажем, сідав за біблію, дочка біля нього за роботу; і вечір мовчазний, нудний тягся, немов не буде йому кінця. Тільки тоді було й повеселішає такий вечір у хатці Майора, коли думання наведе на старого втому та сон, і дочка, взявши гребінь, почне розчісувати батькове волосся, тим часом, як він куняє над біблією, або ж коли він є хворий, що з ним часто бувало, лежачи на ліжкові й наказавши Льоні читати життя святих, він почне з нею міркувати, з'ясовувати їй свої думки про марність світу, про бога, чесноти, про вбогість заможних... свічка непомітно нагорить, непомітно зникне з пам'яті сумна дійсність... чи на довго?

* * *

Було літо, коли зайшов Григорій Савич до наших Валківських хуторів.

З битого шляху зійшов він на манівець, потім на стежку: стежки він любив більше доріг. Переходячи з однієї на другу, по гаях та левадах, він натрапив і на ту, що з села вилась до хутора Майора. Тут він дійшов до тину, що вздовж його тяглась поперечна стежка з іншого хутора до річки. Не знаючи, який шлях вибрати, — чи через тин, чи праворуч, чи ліворуч, до того ж утомлений, він сів проти тину на пагурку під дубом, сів і почав ду-

мати думу. Потім взявся за флейту; за жартівливими прелюдіями почала вириватись з плутанини згуків сумна пісня, чи не та гіркосумна пісня, що її він любив більше інших?... ось ця:

Не заповнить окіяну одна жменька землі,
Не загасить і пожежі мала крапелька води,
Не може у печері темній гуляти орел,
І у піднебесний край він вилетить звідусіль,
Так ніщо тілесне духа не втишить,
Дух безодня є в людині ширше вод, небес,
Повік його не наситить принада очес,
Звідси в нас нудьга скрегоче, серце сум гризе,
Бо від одної краплини дужче жар пече.
Знай, ніщо тілесне духа не втишить.

.....

А безодня одна одну враз завдовольнить ¹⁾.

Цю пісню любив Григорій Савич більше від інших, більше за всі, й частіше інших співав її та вигравав.

За тим самим тином, що біля нього під дубом сів Григорій Савич, саме за ним, у своєму вишневому садку, дочка Майора Олена Павлівна зі своєю Килиною полола грядки. Вона, Олена Павлівна, покинула полоти, почала слухати; коли Григорій Савич заграє на флейті, вона тихо підкралась до самого тину, присіла під кущ і, дивлячись на Григо-

¹⁾ Взято зі збірки Г. Сковороди „Сад божественних пісень“ (пісня ч. 11), („Соч. Г. Сковороди“ Х. 1894. ст. 267). У цій пісні виявилась аскетична тенденція Сковороди, його прагнення геть від чуттєвого світу, що виявлялось у нього особливо гостро в певні часи його життя в наслідок соціальної відірваності. У інші часи, особливо, коли він ставав у ближчий контакт з селянськими масами, виступало наперед друге, оснівне його етичне навчання, що ніщо у світі само по собі не погане, а приносить людям страждання в наслідок хибного його вжитку. Докладніше дивись у праці А. Ковалівського „Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв'язку з його життям“. (Наук. Збірник Н. Д. Кат. Іст. України № 1. 1924 р.)

рія Савича крізь гущавину листя та слухаючи, готова була задивитись і заслухатись. Пісня тяглася, Олена Павлівна підводилась усе вище, усе вище, щоб краще було дивитись і слухати, встала й оперлась на тин. І Килина у свою чергу кинула полоти, прислухалась і пішла до тину. Олена Павлівна помітила це й посварилась пальчиком... нічого було робити треба було слухатись своєї панії; а то була Килина наречена, засватана, — отже вона любила сумні пісні... Килина відійшла, — заспівала своєї варіяції на пісню Григорія Савича.

Григорій Савич раптом замовкнув, підвів голову... очі його зустрілись з очами Олени Павлівни. Потім у неї і в нього вії опустились, і...

Олена Павлівна швидко, як падуча зірка, побігла від тину далеко, далеко. Бідненька, шкода їй! Що з нею трапилось, з цією Оленою Павлівною! Килина бачила, що вона рожева була, як маків цвіт. З Григорієм Савичем було не краще.

Він підвівся, пішов і боязко оглядався назад, немов боячись погоні й оглядався й щось мурмотів.

* * *

Недалеко від хутора Майора, у лісі, під наметом крилатих гілок, стояла хата пасічника Семена Салка, — якщо не помиляюсь. Хатка як водиться, світленька, чепурненька, затишна, хоч і тісна. Чистесенько обмазана з середини й зовні білим глеєм та розмальована жовтим та червоним. З онуком та бабою жив у ній дід Семен, втішався бджолами й йому було гарно. Дідусь був добрий, старесенький, з милицею під плечем, медалею на грудях, великим запасом воєнних спогадів у голові та добросердям, що є невід'ємною чеснотою пасічників. Отже до нього й прийшов Григорій Савич і надумав у нього

оселитись. Доброзичливо й ласкаво, як українець і як пасічник, прийняв його Салко.

На ранок після першої ночі Григорій Савич розповідав дивний сон: снам він інколи вірив і хотів від старої Іванівни дізнатись, що значить цей останній. Йому привидилось, як він казав, що у церкві вінчають жебрака з багатою шляхтянкою, а він молився, щоб цього жебрака бог визволив від кігтей диявола. Іванівна відповіла: — Щось не тее. — І Григорій Савич так злякався цієї відповіді, що більше не зміг і розпитувати. Як би там не було, але Григорій Савич, мабуть, не даремно злякався цієї відповіді.

Почав жити Григорій Савич у пасічника. Спочатку ділились оповіданнями, потім і роботою. Звикли один до одного, здружились. І у Валківських хуторах знайшовся врешті привід для слави Григорія Савича: ось як це трапилось.

Занедужала Семенова стара. Покликали знахура й ворожку, заходились лікувати; але хворій на ставало краще. Тоді Григорій Савич сказав Семенові:

— Не чаклун я й не знахур, а всеж не даремно мандрував та вчився. Мандрування розум дає; дозволь, я вилікую Салчиху.

Пасічник подивився на Григорія Савича підозріло, але певно бачачи доброзичливість його обличчя, довірив свою стару мистецтву Григорія Савича, й от — стара Салчиха Іванівна видужала.

З того часу щодня надходили до Григорія Савича нові прохання: то іди до Звіниці, то у Персонне, то в Іванівку, то до старого голови, то до старої головчики, то до старої дівки Параски, то до матері писаря. Скрізь Савич, і Савич скрізь. Він не цурався доброго серця, якщо не чого іншого, а його кликали тому, що платити не треба було. „Добрень-

кий Савичу!“ казали всі, й пішла по Валківських хуторах слава про Григорія Савича.

Дійшла вона й до майорового двору. Майор часто хворів на злидні, а від злиднів і душею й тілом. Упаде бувало, як мертвий, на ліжку: біда. Його Лбоня плаче, стоячи навколішках біля ліжка, й цілує батькові руки й очі; але плач та поцілунки не лікують; а бідність Майора жене від нього геть найостаннішу ворожку: він є Майор, — з нього не можна взяти, що бере вона з простого мужика, та до того ж він є пан.

— Кажуть, у пасічника Салка живе якийсь каліка чи хтось такий, дуже добрий чоловік, і добре лікує, — сказала Олені Павлівні Килина, коли якось Майору зробилось дуже кепсько, — й заходила розповідати казки про мистецтво та безкорисливість Григорія Савича.

Олена Павлівна звеліла хлопцеві запрягти возок, перехристилась.

* * *

Під липою, на приспі хати пасічника сидів Григорій Савич. Був вечір. Григорій Савич був сам і, звичайно, про щось думав. Він не чув гуркоту возка, що під'їхав до воріт.

— Григорію Савичу! Де Григорій Савич?

Він не чув і цих вигуків. Він прокинувся, коли хтось схопив його за руку й тремтячим голосом сказав йому:

— Григорію Савичу! Пробі! Допоможіть татові. Він є хворий, такий хворий, допоможіть йому!

Так казала йому гарненька дівчина. І дивно казала вона й так дивно дивилась на нього — ця дівчина, — та сама під тином... Йому вона казала, на нього дивилась вона, на того самого під тином...

Григорій Савич здригнувся. Олена Павлівна так само.

Григорій Савич скочив з місця, випростався, дивиться на бідну Олену Павлівну мов не при собі. Потім почав він нишком читати тексти чи що, й раптом:

— Хто ваш тато? Де він живе?

Й не почувши відповіді, шапку на голову, журавель у руку, швидкою ходою поточився він до хутора Майора... не дослухавши відповіді Олени Павлівни.

Григорій Савич був уже далеко, уже повернув у гай стежкою, а Олена Павлівна все ще стояла на одному місці нерухома, понура. Вона сіла на возок, звеліла себе везти, але їй з цього не полекшало. Чи полекшало б їй, якби вона знала, що й Григорій Савич, і далі ідучи тією ж швидкою, розпачливою ходою, немов тікаючи від самого себе, теж думав: — що мені робити, — й зідхав; якби вона знала, що і в нього клокоталось серце. Але в нього не було хворого страдника батька; а в неї не було остраху перед молодими людьми: А Григорій Савич? Григорій Савич страшенно як боявся молодих жінок, особливо дівчат, особливо таких вродливих, таких гарненьких, як Олена Павлівна... ¹⁾.

¹⁾ Фактично ні про який такий страх Г. Сковороди перед жіноцтвом нічого не відомо. Гес-де-Кальве у своїх спогадах каже лише, що він „к женскому полу не имел склонности“ („Укр. Вестник“ 1817). Н. С. М'який, вять друга Г. Сковороди Андрія Ков алевського, що в домі цього останнього у теперішній Сковородинівці він і помер, передає, що Г. Сковорода поважав всією душею його (А. Ковал.) жінку, розумну й благочестиву жінчину й додає, що „від других жінок Сковорода віддалявся“. (Ак. Д. Багалій „Г. Сковор.“ 1926. ст. 78). Ці дані властиво нічого не кажуть нам про дійсні почування Сковороди. До того ж вони стосуються кінця життя Сковороди, коли йому було вже 70 р.

Вона наважилась врешті поводитись з Григорієм Савичем, як з зовсім незнайомою людиною.

* * *

Майорові вже полегшало, коли Олена Павлівна повернулась додому.

Майор у ліжкові куняв, вкритий великою тінню біблії, що затуляла свічку на столі. Олена Павлівна сиділа в нього в ногах; вірний, улюблений собака Майора лежав на стільці, простягнувши голову на ліжку й дивлячись у обличчя Майорові.

Увійшов Григорій Савич і перехрестився. Жучко скочив і, немов пізнавши Григорія Савича, почав до нього лащитись.

— Ви вже прийшли, Григорію Савичу? — сказала Олена Павлівна, підходячи до нього, й сказала так буйдужо, так простодушно. — Дяка богові, — татові зробилось лекше.

Григорій Савич думав нишком: — Та де ж це я? Це не вона. — Він думав багато дечого й це помітно було по його смішній гримасі.

Саме вчасно прокинувся Майор.

— Льоню!

— Таточку, це Григорій Савич!

— А хто це Григорій Савич?

— Григорій Савич... він Вас лікуватиме; він обіцяв Вас вилікувати; він багатьох лікував і ви-лікував.

Григорій Савич мо не при собі від цієї рекомендації: його зроду ніхто так не рекомендував. Олена Павлівна повторила все гарне про нього, що чула від Килини.

— Добре Льоню; але ти ж знаєш, — чим будемо його дякувати?...

— Ваше здоров'я всього дорогше.

— Так, так...

— Не задля якого зиску, Майоре, прийшов я до вашої хати! — зміг врешті Григорій Савич, й не зміг промовити нічого більше.

Майор уважно глянув на Григорія Савича, покликав його до себе і ще раз уважно подивився на нього.

— Так ти допоможеш?

— Не я, господь хіба! — й Григорію Савичу зробилось легко на душі.

— Так, бог через твою допомогу, добрий чоловіче!

— Хіба що, — й Григорію Савичу зробилось ще легше.

— Так, так!

Далі Григорій Савич почав розпитувати Майора про хворобу, потім змайстрував з Оленою Павлівною та Килиною якусь припарку та напій...

— Нехай нагородить вас господь! — казала йому Олена Павлівна, прощаючись. Не забувайте тата.

Григорій Савич мовчки вклонився.

— Завтра прийдете? Про бога, не залишайте нас без допомоги.

Григорій Савич знову вклонився.

* * *

І Григорій Савич познайомився з Майором та його дочкою.

Він почував беззахисність Майора у хворобі, сподівався допомогти йому й мусів щодня знову відвідувати хутір.

На радість йому Майор почав видужувати.

Майор полюбив Григорія Савича, сумував, нудьгував без нього, рішуче вимагав від нього, щоб він не залишав його дому й лише на коротку ніч від-

пускав його до пасічника й то тому, що не міг його умовити.

— Ми бідні, ми самотні; родичі нас забули, чужі знати не хочуть. Бог надіслав нам тебе, Григорію Савичу! Не покинь же нас. Май жалість до нас, беззахисних, — казав Майор, і казав не раз.

Григорій Савич і сам полюбив Майора.

— Якби в нього не було дочки, цієї Олени Павлівни, ні за що не розлучився б із ним, — думав він — і шкодував; але шкодував усе менше, тому що Олена Павлівна не дурно поводитись з ним, як з простим лікарем, не дурно забула про його сумну пісню, тому що вона своєю байдужістю врешті змусила й його бути спокійнішим.

Так, чим лекше ставало Майорові, тим більше приятелювали наші старі. Наші старі: — Григорію Савичу було також без малого сорок ¹⁾. Вони зробились найближчими приятелями.

Проминуло три тижні. Щодня, принаймні щовечора, Григорій Савич відвідував Майора, просиджував довго, провадив час приємно. Щезли з хутора Майора колишні нудні вечори! Як радів Майор. Як раділа його дочка!

* * *

Маленька, чистенька кімнатка; на митих стінах висять де-не-де старовинні портрети, а в покуті біжник з богами, а перед біжником завжди блимає лампада, а над біжником видно засохлий жмуток васильків, що віддає приємні пахощі; по віконечках, пофарбованих зеленою фарбою, квітне цибуля; дубові стільці стоять вздовж стін і один зелений

¹⁾ І. Срезневський хибно вважав, що Г. Сковорода народився у 1726 році, звідки й виходить, що року 1765. йому мало бути 39 років. У дійсності в літку того року йому було 42.

трьохкутний столик під біжницею; й скриня біля зеленої, великої пічки; і ще стіл довгий, вкритий килимом, біля довгої лави навзір канапи, також вкритої килимом. Така була вітальня Майора. Одні зелені двері вели до неї просто з сіней, другі зелені різбляні з неї до маленької кімнатки—спальні Майора та його дочки. — У цій вітальні, за довгим столом провадили час трое друзів, Майор з дочкою та з Григорієм Савичем; розмовляли, міркували. Олена Павлівна, сидючи на лаві біля батька, працювала, пряла, плела сині панчохи, вишивала рушники.

Коли бувало погідно, бесіда тривала часто на ганочку. Цей ганочок був — чотири різблені стовпці, що підтримували дашок, де могли жити дуже спокійно й весело пар шість голубів; по обидва боки від одного до другого стовпця лава не була довга, — не для великої сім'ї, але широка й супокійна; й чотири акуратних сходи могли звести до долу хоч і хирого діда; такий був цей ганок, улюблений Майором, бо він сам його збудував за своїм смаком, улюблений Оленою Павлівною, бо з нього видно було чудовий краєвид. Цей краєвид... у сорока кроках тече Можа поміж очеретів, за Можею ліс на горі, з-за гущавини його видно хатинку, далі просікою хуторець, а ще далі долина, зелена, хвітаста, а з-за неї видно село; по цей бік Можі праворуч млин та винниця, ліворуч на горці клуня й декілька хаток, а навкруги гаї, а під самим ганком бузок та черемха.

І весело йшов час у хуторі майоровому, весело, поки не сталися дивні речі... Вони сталися.

Ледве Григорій Савич встигнув заспокоїтись щодо Олени Павлівни, як Олена Павлівна знову почала хвилюватись щодо нього.

Григорій Савич у розмовах з Майором доходив

інколи до захоплення, казав з захватом, як промовець. Олена Павлівна від цього так само захоплювалась і сама бувало ледве чи не готова була йти у промовці. Потім були вони усі троє в церкві, слухали обідню. Григорій Савич молився, як належить молитись доброму християнинові¹⁾, а Олена Павлівна всю обідню не могла відвести очей від Григорія Савича. Потім якось довелось Григорію Савичу розповідати про своє минуле: Олена Павлівна слухала його й плакала. Сталося й таке, що Олена Павлівна почала сумувати, що день, то більше; батько питав її: — голова болить! — Було й таке, що Олена Павлівна, уходячи одного разу спочивати до своєї кімнатки, якось помилково замість батькової руки поцілувала руку Григорія Савича. Боже мій, як скочив Григорій Савич, як стулився, зморщився й хто й знає, що було б, якби Майор не здумав розсміятись.

Такі дивні речі почали траплятись з Оленою Павлівною: отже, знову зробилось нудніше у хуторі Майора.

Цього мало. Майор і сам жартував з Григорія Савича.

¹⁾ Г. Сковорода ставився до церковних обрядів байдужо, надаючи їм символічного значіння. Відомий є з цього приводу анекдот про його зустріч і розмову з Тихоном воронізьким у Острогжеську. М. Ковалінський оповідає, що коли перед смертю Сковороді запропонували виконати деякі обряди приготування до смерті, він „вважаючи обряди за непотрібні“ спершу відмовився. Але потім, „уявивши собі сумління слабих, неміч віруючих та любов християнську, виконав усе за статутом обрядовим“ („Соч. Сков.“ 1894. с. 39). Отже, він не хотів ставити своїх друзів у важке становище прихильників вретика. Вороги, навпаки, скористувались із цього, проголосивши, що перед смертю Г. Сковорода зрікся свого навчання й „розкався“. Проте, за іншими даними він перед смертю таки зовсім відмовився від причастя, кажучи, що це для нього непотрібне (див. лист. М. Заліського до І. Средневського — Изв. Рас. Ак. Н. 1919 ст. 762).

Так, одного разу, коли вони розмовляли лише удвох, розбалакались вони про виховання. Григорій Савич почав доводити, яке воно потрібне всім, і жінкам, більше навіть, ніж чоловікам. Майор дав йому докінчити всі докази й потім сказав:

— А бідна моя Льоня! Тільки читати та писати вміє, й то пагано.

Недогадливий Григорій Савич щиросердо відповів:

— Так, знати дівчині читати та писати звичайно мало. Повчитись чомунебудь більшому, звичайно, не завадить.

Майор прокашлявся, погладив свої вуси, й каже:

— Нехай же віддячить тобі бог, добрий друже! І не думав і не смів думати, що ти будеш такий добрий... Чому ж хочеш повчати мою Льоню?

Як щиросердо це було сказано, про те знає один Григорій Савич. Холодним потом обдало його з голови до п'ят. У один мент згадав він усе, усе, й мов привид, глянув на Майора.

Майор... він ніби й не помітив цього погляду.

— Перш за все, я гадаю, — продовжував він так же простодушно, — перш за все треба їй пізнати священиу історію та катехізіс. Чи не так? І за Вашими книжками краще всього: коротко й до діла. Я й сам учитимусь з Льонею. Я не раз читав ваше „Життя Христа“ та „Початкові двері“¹⁾, але послухати Ваших тлумачень таки справді хочеться. Ах, ці „Початкові двері“, „Початкові двері“!

¹⁾ Твору „Життя Христа“ Г. Сковорода ніколи не писав. Сам І. Срезневський, перелічуючи у своїй замітці у „Молодиківі“ (1843 р) праці Г. Сковорода, що йому довелось бачити, не згадує цього твору. Твір „Початкові двері“, — в оригіналі „Начальная дверь“ (ніколи зветься і „Преддверие“) є конспект курсу Г. Сковорода по моралі у Колегіюмі. Отже його писано неначе у

І Майор почав в усіх деталях вихваляти „Початкові двері“.

Умів потрапити як слід Майор, умів. Ці „Початкові двері“ був улюблений твір Григорія Савича, що наробив йому стільки клопоту, й тим дужче улюблений, був для нього справжній талісман: досить було тільки нагадати про нього, щоб він забув усе інше, віддавшись мріям про нього, як про свою славу, та про себе самого, що був знеславлений своєю славою.

Григорій Савич вслухався у мову Майора, почув слово співчуття до „Початкових дверей“, а Олена Павлівна почала поволі зникати з його думок, а за нею й острах та горе, як бути йому навчителем цієї Олени Павлівни. Він починав навіть майже радіти, що зможе хоч їй, хоч Олені Павлівні, з'ясувати свій твір. Він уже не боязко й не лякливо, а жалібно дивився на Майора.

Майор зрозумів усе, дав волю мріям старого, декілька разів назвав його старчиком, що дуже по-

1768/69 учбовому році, коли Г. Сковорода цей курс читав. Тому дивно, що на автентичному рукописі Сковороди з 1780 р., коли він цей твір „оповив“, зазначено, що його первісно написано 1766 р., коли Г. Сковорода зовсім і не був у Колегіюмі („Собр. соч. Ск.“ 1912. ст. 61). Отже можливо, що він дійсно написав „Початкові двері“ ще у 1766 р., маючи на увазі пропозицію Щербініна, що саме тоді організував т. зв. додаткові класи у Колегіюмі і вже певно тоді запрошував туди Г. Сковороду. (Див. взяту з життєпису, писаного М. Ковалінським, розмову Г. Сковороди з Щербініним, що подається далі в оповіданні І. Срезневського, і що могла відбутись у 1766/67 роках та вказівку М. Ковалінського, що додаткові класи відкрито 1766 р. („Соч. Ск.“ 1894. ст. 22–24). „Початкові двері“, твір, що з найбільшою ясністю викладає основи навчання Г. Сковороди. Починається він славнозвісними словами: „Дяка блаженному богові за те, що потрібне зробив не важким, а важке непотрібним. Немає солодшого для людини й немає потрібнішого, як щастя; нема ж нічого й лекшого за це. („Собр. соч. Ск.“ 1912. ст. 61).

добалось Григорію Савичу ¹⁾). Потім насупив брови, скосив очі й продовжував, як учитель учневі:

— Але винний ти сам. Навіщо така вступна проповідь? Навіщо, принаймні, у ній такий недоречний, сміливий, задирливий початок та закінчення. Ти читав це людям, знав, що вони—люди, читав з власної охоти, бажаючи слави, бажаючи повчити старіших за себе ²⁾).

¹⁾ У оригіналі „старцем“. На одному старому портреті Г. Сковорода зветься „старчик“. Здається, він, принаймні під кінець життя, дійсно любив, щоб до нього прикладали таку назву, яко свого роду почесний титул.

²⁾ Вступна промова Г. Сковороди до курсу моралі починається так: „Увесь світ спить, та ще не так спить, як про праведника сказано „якщо впаде, не розіб'ється“... Спить, глибоко простягнувшись, немов забився об неї. А наставники, що пасуть Ізраїля, не тільки не збуджують, але ще пригладжують: „Спи, не бійся, місце гарне, чого боятись?“ Наприкінці промови він закликає своїх учнів: „Продерімо ж, о мертва тіне, очі наші“, будьмо призвичаювати очі наші „дивитись на Ізраїля, на справжню людину“ (під біблійним образом Ізраїля, Г. Сков. розумів не історичний нарід і не секту, а всяку вищу, удосконалену людину). Промова ця була зачитана при початку курсу восени 1768. року. І. Срезневський у своїй статті у збірникові „Утренняя звезда“ переказує, що вона зчинила значне хвилювання, але незабаром усе затихло. Лише коли Г. Сковорода подав докладного конспекта курсу ц. т. свій твір „Початкові двері“, „буря повстала проти нього з усією силою. Рукопис пішов по руках. Його жадібно читали“. Потім призначено диспути. „Твір Сковороди розібрано з найгіршого боку. Сковороду обвинувачувано в таких думках, що він їх і мати не міг. Сковорода спростовував супротивників розумно; але рішення лишилось теж,—Сковорода змушений був податись з Харкова“. Усе це значно перебільшено. М. Ковалінський, кажучи, що єпископ „обурився на нього (Г. Сковороду) с „гонением“, вимагав книжку на розгляд тощо, зазначає також, що єпископ вважав „ці міркування в устах світської людини за захоплення своєї влади й переваг“. У своїй відповіді Г. Сковорода вказує, що його курс розрахований на шляхетство, а не на духівництво, очевидно роблячи спробу опертись тут на

— Серце мое промовляло, — не бажання слави, — тихо, майже пошепки промовив Григорій Савич.

Майор докоряв далі. У Григорія Савича з'явилися сльози на очах.

— Годі, годі, Григорію Савичу! Інша річ є звані, інша — обрані! Прийде й твій час. Пізнають тебе, оцінять тебе, ще й набрешуть на тебе у славу. Так, так, і набрешуть, аби прославити. Який-небудь біглий молдаванин без сорому почне розповідати про тебе вигадки, видавати за твої твори свої власні фантазії, аби змогти порівняти тебе з Сократом, або з кимось подібним! ¹⁾ Така вже ваша доля, панове філософи, як ти сам розповідаєш... Ну, що ж? Спершу оббрешуть, а там і правду скажуть. А правда за тебе ж.

— Ох! — Григорій Савич міг уже зідхнути.

Майор звелів подати сніданок, а тим часом взяв з лави „Лотову жінку“ ²⁾, твір Григорія Савича, який

світську владу. („Соч. Сков.“ 1894. ст. 24). В усякому разі Г. Сковороду не одразу подолано. Він викладав до кінця учбового року. Так 13 квітня 1769 р. він ще одержав свою платню.

¹⁾ Мова йде про одного з учасників харківського гуртка І. Срезневського, О. Хіждеця, що в 1835. році надрукував у журналі „Телескоп“ (XXVI) статтю: „Гр. Сав. Сковорода. Историко-критический очерк. Отрывок первый. Общее основное понятие о Сковороде, объясненное из его собственного сознания“. У цьому творі він перекручував тексти писань Сковороди, наводив уривки ніби з його творів, що в дійсності ніколи не існували й довільно накидав Г. Сковороді свої власні думки російсько-націоналістичного характеру. Між іншим він обов'язково хотів зробити зі Г. Сковороди новітнього Сократа. Відомо також, що О. Хіждець постачав І. Срезневському підроблені пісні. (Вс. Ізм. Срезневський. Про збирачів укр. пісень з гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років. Зап. Іст. Філ. Від. У. А. Н. кн. XIII — XIV. с. 79).

²⁾ Про жінку Лотову у біблій розповідається, що вона перетворилась у соляний стовп, тому, що не витерпіла й повер-

саме тоді читав. Він взяв її, начепив окуляри й почав голосно деклямувати,—деклямувати дуже не зле одну з улюблених тирад Григорія Савича.

Григорій Савич не міг не вслухатись і, вслухавшись, не заслухатись. У його голові вигравала симфонія, одна з тих його симфоній, що є такі незрозумілі й разом такі гарні, коли зрозумієш їх.

— Чудово. У п'ятий раз перечитую, — сказав Майор, швидко зупинившись. — І на думку б не спало, що ти, старий, можеш написати так гарно, як нікому не спаде на думку, що я бідак, що продає на Валківському базарі шибний крам, здатний розуміти подібні твори.

Григорій Савич сидів уже спокійно, схиливши голову; в його думках починало вже яснішати.

Майор побачив, що можна знову повернути глоблі: він згорнув книгу, поклав на попереднє місце, зняв окуляри, зідхнув і повторив Льоні наказа подати сніданок.

Олена Павлівна з'явилась зі сніданком. Майор закрутив свої вуса й з-підлоб'я глянув на неї.

— Чи повиншувати тебе, Льоню?... Григорій Савич хоче бути твоїм учителем, сам запропонував...

нулась, щоб подивитись на загин Содома й Гомори. Цей образ Г. Сковорода, за своїм звичаєм, взяв за символ, і то дуже несподіваний. Содом і його палання в огні є знищення всього поганого в людині, що таким чином очищена підноситься в димом і полум'ям догори. Жінка Лотова, повернувшись, щоб глянути на палання Содому, тим самим сама приєдналась до цього очищення й перетворилась у очищену сіль, у нетлінний, вічний мінерал. (Собр. Соч. Сков. 1912. ст. 392). Твір „Жінка Лотова“ належить до одного з найбільш захоплених творів І. Сковороди. Написано його року 1780, восени, в монастирі Сіннянському—як каже сам Г. Сковорода,—„за час безперервних осінніх дощів, проганяючи скуку“. (Там же ст. 390).

Григорій Савич здригнувся всім тілом, швидко підвів голову, зліг на спинку стільця, склав руки на грудях, і його очі каламутні, неживі, без погляду, без виразу, стрінулись з блискучими очима Майора. Майор відвернувся; Олена Павлівна обси-палась слізьми.

— От задача!—подумав Майор.—Стій же!

Він потер лоба й скочив, мов скажений.

— Про що ти думаєш, добродійко? Га?—закричав він на дочку, зупинившись посеред кімнати.— Про що ти думаєш?..

— Вона плаче, що треба вчитись.

Знову зумів викрутитись Майор.

Злякавши своїм вигуком Григорія Савича, він збудив його від попереднього переляку, одразу оживив його, й Григорій Савич покірливо став зі стільця, тримаючи руки, як раніше, тільки голову схилив долі, немов чекаючи, що Майор накинеться на нього.

Щодо Олени Павлівни, вона тільки подивилась на батька з подивом і якимось не злякалась.

Майор сховав усмішку радості, заспокоївся.

— Чи чуєте, Григорію Савичу? Вона, моя добродійка, плаче, що треба вчитись. До чого це подібне?... Ну, так бог з тобою.... Ані бог, ані божа наука не проситимуть у гості до себе нікого без його доброї волі... Дякую!..

Заклавши руки за спину, Майор почав ходити по кімнаті, і потім знову зупинився.

— Оце так біда!

Григорію Савичеві здався він шаманом, а слово „біда“ за злого духа, що він його закликає: так мальовничо вимовив Майор це слово „біда“.

Потім знову почав ходити Майор. Він ходив, а Григорій Савич та Олена Павлівна стояли один біля одного. Так трапилось.

— Та...

Майор знову зупинився.

— Та—зніми зі свічки, Льоню... Так, так, так! Ти не винна, не винна.... Я винний, один я...

Майор сів на своє місце.

— Сідайте, Григорію Савичу... Поснідаємо... Сідай, Льоню... Є слив'янка, Льоню?... Подай.

Сніданок тягся мовчки й дуже дивно, але супокійно. Майор куштував на здоров'я усіх.

Потім Майор віддав Льоні на добраніч, простився з нею по-батьківському й, посадовивши біля себе Григорія Савича, почав йому казати майже пошепки:

— Як бачите, їй учитись пізно... ц. т. я хотів сказати, в неї немає ніякого бажання вчитись. Треба її заохотити. Чи так? Не відмов, Григорію Савичу, допомогти мені, бідному батькові!.. Діло неважке.... Аджеж ми ведемо балачки при ній. Можна б ось як: я мовчатиму, а ти читатимеш нам свої твори. Дечого я не зрозумію, запитаю, ти з'ясуєш, і зрозумію, й Льоня зрозуміє; дещо інше, хоч я і зрозумію, та подумаю, Льоня не зрозуміла, знову з запитанням до тебе. Вона звикне слухати та розуміти, розуміючи почне сама міркувати і до читання принадиться й до науки. Чи так?

Григорій Савич мовчав.

— Так як же, Григорію Савичу?

Бідний мандрівник був такий схвильований, такий розгублений, такий знищений перед самим собою, що міг тільки слухати Майора.

— Ви знаєте краще за мене.

— Ну, якщо так, хай так!... Ви завтра прийдете, ми ще поговоримо та й вирішимо... я розгнівався на Льоню, може й занадто, ну, та справді ж не втерпів. Вона ж у мене добра, не розсердиться....

Може доведеться й зовсім відкласти усі наші витівки... і навіщо їй учитись?

Григорій Савич глянув у очі Майорові, сам не знаючи, що робити.

— Проте, якщо ти такий добрий, Григорію Савичу... Я є батько, батько. Велике слово є батько. Я вік молитимусь за тебе богові. Прийдеш завтра, завтра вранці?

— Коли?

— Завтра рано, як обіцяв.

— Якщо обіцяв, то повинний прийти.—А чи обіцяв він, чи ні, він цього не знав.

— Так я чекаю... так отак, Григорію Савичу.

Так Майор жартував з Григорія Савича.—Григорій Савич, повертаючись додому до свого пасічника, ішов мов приголомшений, не спроможний ані думати, ані мріяти. Він готовий був здатись на волю першого ліпшого, що зустрівся б з ним, готовий був зробити все, чого б від нього не вимагали. Такий був Григорій Савич.

Він не спав цілу ніч, цілу ніч билось його серце, мов умираючий голуб. Олена Павлівна й „Початкові двері“—лекції Олені Павлівні й слава у майбутньому—цей чудовий Майор та ця чудова тирада з „Лотової жінки“—й похвали Майора й його лайки—й гнів його й добросердість—і сам він Григорій Савич, у різних становищах,—усе безладно тиснулось у голові його, мов строката юрба народу на кладовищі вночі у понеділок на проводах, при світлі свічок та трісок.

— І на ранок дав я слово повернутись до Майора! Як тут бути? Що мені робити?... Тікати, тікати світ за очі, не оглядаючись, щоб не скам'яніти, як Лотова жінка...¹⁾

¹⁾ Тут Срезневський дав інше символічне тлумачення жінці Лота, ніж у творі самого Г. Сковороди. З його статті у збірникові „Утренняя звезда“ можна бачити, що він не мав у руках самого цього твору (див. там же ст. 78).

Але втекти й залишити „Лотову жінку“, й книгу симфоній¹⁾, й усі свої скарби у нього, в Майора. Що ж буду я без них. Жебрак без шматка насущного хліба, Мавруз (?), що в нього пани вчені вирізали серце, порожня труна, що тліє в могилі без мерця, тому що його викрали пани студенти на розвагу своєї любови до науки! Чим я буду? Ну, чим я буду? Га? Козаком? Хіба що козаком?—Чи пасічником?—Чи могильником?—Чи дзвонарем?—Чи крамарем?—Чи писарем? Або виколю собі очі й піду по світові сліпцем! Або у ченці? у ченці!... Тікати!

На це мотто верзлося Григорію Савичу цілісіньку ніч.

Бідній, бідний мандрівець Григорій Савич!

* *
*

І—Майор таки доправив свого....

І треба сказати правду,—перша лекція Григорія Савича була чудова, несподівано гарна: чи не тому, що Григорій Савич визнав за потрібне, готуючись до неї, трохи причепуритись, поголитись, розчесати голову, змінити білизну, вичистити свиту, зграбніше підв'язати пасока! Друга є правда: і Майор, Павло Леонтєвич, і Олена Павлівна були дуже веселі,

¹⁾ Це може бути один з таких творів: 1. Симфонія „Я сказав—збережу шляхи мої“. 2. Симфонія: „Якщо не впізнавш саму себе“. Це перші діалоги-трактати Сковороди. Принаймні перша симфонія увійшла, як частина, до твору „Наркіс—пізнай себе“, а друга в його улюблена „Асхань“. „Наркіс“, сказано у його пролові, в перший твір Сковороди (не рахуючи віршів). Написаний він до 1767. року, бо в цьому році вже написаний другий трактат „Асхань“, як зазначено у підзаголовку цього останнього твору. Обидва твори написані, всупереч твердженню М. Ковалінського, ще до читання курсу Г. Сковороди у Харкові 1768/69 року.

дуже ласкаві за час лекції, а Григорій Савич негайно після лекції подався у поле й заледве півверстви відійшов від майорового хутора, вийняв флейту з-за пазухи й загравав „Жовтобоку птичку“¹⁾, не думаючи про те, що його можуть почути у хуторі. Третя правда: Майор, проводивши Григорія Савича, сказав дочці:—бачиш, як добре,—і навіть закурив люльку, що її бідність вкривала порохом та павутинням мало не цілих півроку. А Олена Павлівна була така весела, така весела, що з радощів переварила борщ, спалила пироги й багато дечого наробила, чого, як добра господиня, не робила ніколи. З цього часу вона зробилась знову байдужа до Григорія Савича, принаймні здавалась такою, отже не плакала, не червоніла, слухаючи його, не скаржилась на головний біль, не цілувала Григорію Савичу руки замість батьківської...

На протязі першої лекції Григорій Савич з'ясував за питаннями Майора перші два розділи „Початкових дверей“. За другу таким же порядком другі два і так далі. За п'ять лекцій увесь твір „Початкові двері“ прочитано, з'ясовано й він зробився зрозумілий.

— Що ж помітила ти, Льоню, що залишила ти

¹⁾ Одна з найкращих пісень Г. Сковороди (у його „Саді пісень“ № 18), написано в народньому дусі й майже народньою мовою. Ось її кінець:

Нащо ж мені замишляти,
Що в селі родила мати?
Нехай у тих мозок рветься,
Хто високо вгору дметься,
А я буду собі тихо,
Коротати милий вік.
Так мине мене все лихо,
Щаслив буду чоловік.

в пам'яті з усього що ми прочитали?—запитав її батько.

Олена Павлівна переказала все чудово, тільки спершу дуже червоніла, соромилась розповідати, поки не звикла.

Григорій Савич слухав її, спершу звісивши голову, потім підводив її усе вище, вище, потім почав крадькома поглядати на Олену Павлівну. Тільки дивитись їй просто в обличчя він ще не наважувався; врешті наважився, підвівся, але побачив безвинний, добрий милий погляд Олени Павлівни й подумав: та вона дивиться, як і всі люди!—Далі він дивився на неї, дивився їй просто у вічі, як на Майора, як у вічі Майорові.

Такі були успіхи перших п'яťох лекцій. Чи ж задовго перед тим було, що Григорій Савич та Олена Павлівна не наважувались глянути одне на одного.

Після дальших п'яťох лекцій Григорій Савич та Олена Павлівна розмовляли поміж себе дуже натурально.

Після дальших п'яťох... вам здається дивним моє оповідання? Щож робити? Дивні були ці люди... Учениця щодня робила більші успіхи, навчитель так клопотався про неї, так любив її успіхи, її дбайливість, її уважність. Сльози, сльози часто навертались у Григорія Савича, коли Олена Павлівна переказувала йому те, що думала, коли розпитувала, чого не розуміла, коли намагалась знати, чого не знала,—і сама б вона упустила сльозу—не одну, якби дозволила собі, якби не лякала її сльоза Григорія Савича так, що вона силкувалась не бачити її.

У цей час чудова була вона, Олена Павлівна, не поганий був і він, Григорій Савич: хоч обома замилюватись.

Далі—виходило так, що лекції починались і закінчувались без Майора, що був заклопотаний у господарстві.

Далі—лекції продовжувались і тоді, коли Майор їздив на продаж до Валок на базар.

Далі—Григорій Савич та Олена Павлівна дуже спокійно удвох ходили вечорами по берегу Можі, милувались природою, заходом сонця, місяцем на мармуровому небі, що на нашій Україні є високе й світле й прозоре, як душа безвинної дівчинки, милувались міріядами зірок.

Інколи Олена Павлівна заводила свою пісеньку, а Григорій Савич брав флейту й супроводив її.

І знову все чудово пішло у хуторі Майора: усі знову були веселі.—Що робиться зі мною?—міг спитати себе Григорій Савич; але Григорію Савичу й на думку не спадало таке питання. Звичайно, він дивився на Льоню, як на дитину, як на янгола, забувши в ній усе земне або, краще сказати, ніколи й не думав про це земне; але ця дитина...

Майор подарував Григорію Савичу свій блакитний жупан,—і Григорій Савич зробився легенем, почав дбати за свою зовнішність.

Прийшла зима, Майор захворів, Григорій Савич переселився до нього в одну з хатинок хуторян і доглядав його, як рідний. Почерзі, а часто й разом з Оленою Павлівною сиділи вони біля ліжка хворого—ділились серцем.

Старий Майор—старий хворий, другий старий Григорій Савич—старчик, а не старий, врешті молоді Олена, й тільки: дивовижна сім'я, але дійсно сім'я—сім'я серцем:

Григорій Савич сім'янин! І він про це не думав. Він був зовсім байдужий, як не був ніколи. З одного Григорія Савича зробилось немов два:

один, колишній „старчик“ Григорій Савич, як колись, думав, міркував, мріяв, у хвилини надхнення брався за перо й щось komponував,—другий увесь належав родині Майора, думкою, мрією, почуттям. І одному до другого їм і діла не було, а якщо й було, то в деякому разі перший служив другому, другий керував першим. І ця подвійність була для Григорія Савича така невимушена, така природня, що здавалось, він від самого народження був такий двійник.

2.

Майор видужав. Трапилась йому потреба їхати на ярмарок. Три вози, наповнені крамом, рушили. Олена Павлівна допомагала батькові загорнутись тепліше; Григорій Савич допомагав Олені Павлівні... Майор благословив дочку, доручив її Григорію Савичу й подався в дорогу на цілий тиждень.

Залишився Григорій Савич сам з Оленою Павлівною, сам—на цілий тиждень. Хатній лад у хуторі Майора не змінився від цього ані трохи, Олена Павлівна, як і раніше, вранці господарювала. Григорій Савич сидів у своїй хатці й писав потім, занудившись на самотині, йшов до Олені Павлівни допомагав їй куховарити, палити пічку, розмовляв із нею. Потім обідали. Потім сідали—Олена Павлівна за прядку, Григорій Савич за книгу: він читав—вона слухала, він казав—вона слухала; обидва довірливо, від душі, любо, весело. Потім Григорій Савич уходив у свою хатку, прочитавши перед відходом молитви „на сон грядущий“ і читав він їх завжди, стоячи навколішки, завжди разом з Оленою Павлівною.

Час ішов—проминув увесь тиждень. Він проминув, проминув останній день цього тижня—коли ж знялась страшна завірюха, зашуміла, завилала.

Григорій Савич та Олена Павлівна сиділи у кімнатці й чекали на Павла Леонтьевича. Чекають вони, чекають, а його нема й нема; читання обли-

шено, прядку облищено, й Григорій Савич та Олена Павлівна сидять, склавши руки, мовчки, не порушно. Як тільки засвистить вітер у вікно, Олена Павлівна здригнеться, серце в неї заб'ється, й Григорій Савич зблідне, похмуро, тоскно, жалібно погляне на Олену Павлівну й сам здригнеться. Чого не передумала, чого не надумала Олена Павлівна у цю ніч!—Боже мій! Ця хуртовина, ця хуртовина! Бідний таточко! Він може збився з шляху; він збився; він загинув. Його завалило снігом; над ним нанесло замети снігу. Він загинув... А я бідна сиротина! Григорій Савич покине мене, піде, залишить мене без допомоги, без захисту!—І ні одної думки, ні одного слова остраху не сміла вона звірити Григорію Савичу, не сміла, боялась; і ні одної сльози не звірила своєї. Григорій Савич не знав, що думати. Він боявся й не знав чого, він жалкував і не знав кого; він сумував—і не знав за ким і за чим. Жодна думка, ані думка про загин Майора, ані про сирітство Олени Павлівни, ані навіть про самого себе не виникла в його голові: він тільки боявся й тужив.

Проминула ніч—Майор не приїхав, і день не міг уже йти своєю звиклою ходою, звиклою колією... Знову вечоріє—нема Майора. Його нема—де ж він? Олена Павлівна сама себе не розуміє, вона мучиться, вона вже не може ні від кого сховати своєї туги, свого жаху... Григорій Савич, сидячи у кутку, мовчки рве собі волосся, або щосили у руці рве собі вухо... Він не помітив, як наспіла темна ніч. Гавкання собаки збудило його. Він підвівся.— Та де ж Олена Павлівна?—Олени Павлівни немає, і ніде немає. Він скрізь її шукає, кожного про неї питає, — Килину, діда Хведота, стару Крутиху; він оббігає, оглядає всі закутки... Ніде немає Олени

Павлівни... Він врешті спантилечився, він починає кричати, плакати. Він балакає по-латинському, по-німецькому, по-грецькому. Усі христяться, дивлячись на Григорія Савича. Дід Хведот, — він любить свого пана й свою молоду панію й поважає Григорія Савича, але Хведот глухий, підсліпуватий, хирий, — він нічого не чує, йому не зрозуміла мова Григорія Савича. Бідний Григорій Савич!.. Він прибігає до Хведота.

— Хведоточку! Хведоточку! *Strix terret, strix calamitatis. Duri labores, miseri dolores!.. Miseri, miser!* Будь моїм іпатом, будь лямпіром душі моєї! ¹⁾ — і падає перед ним навколішки й обсипається слізьми.

— Господи, христе боже! — Хведот христиться. Хведот здіймає свої довгі, сиві, навислі на очі вії й очі протирає.

— Чи це ви, Григорію Савичу?

— Та я ж, я, Хведотику, *Homo desormatus, aerumnis et fractus, ad summam infelicitatem redactus! Vae mihi! Weh mir!* ²⁾

— Гм! Чого ж вам! Ото напасть!

— Ах, Хведотику! Олена Павлівна. Олена Павлівна...

¹⁾ І. Срезневський переходить тут на найгіршу манеру так званої котляреччини. Оскільки у І. Котляревського подібна мішана з двох мов промова Енея до царя Лятина (*Rogatus dō-
pīne* Лятине і т. д. „Енеїда“, 4, 46-47) доречна й високо мистецька, остільки висміювання старої схолястично-української мови в устах Г. Сковороди лише ображав почуття читача. Фігура Хведота так само ледве чи може викликати сміх. Переклад латинських слів: Сова жахає, сова нещастя. Важкі труднощі, нещасні страждання! Нещасні, нещасні!“ „Іпат“ (грецьке) — найвищий (епітет олімпійських богів). Лямпірт вірніше „Лямпір“ (грец.) — світильник, лямпада, факеля.

²⁾ „Людина пригнічена горем і розбита, доведена до найбільшого нещастя! Горе мені! (лат.)! Горе мені! (нім.)“.

— Панія?

— Так, так. Її нема. Нема, нема її!

— Нема? Кого?

— Олени Павлівни, Хведотику! *Miseret, miseret me tuil* ¹⁾ Й Григорій Савич починає цілувати руки Хведота, але Хведот ніяк не може зібратись з думками. Він усе ще не гаразд збагнув, у чому річ.

Тут увіходить стара Крутиха:

— Та це от що, Хведоте! Павлівна, бачиш, вибігла абошо... Нема та й нема; от що.

— Еге! От що! — Хведот починає кахикати, чухати голову, чесати бороду й немов чогось шукати за паском і знову очі протирає. Йому треба годину думати, та годину побалакати з Крутихою, поки щонебудь надумає — і до того ж спокій. Тепер же йому нічого на думку не спадає, він щось зрозумів, — але якось негаразд.

— Отже, — каже далі Крутиха, — бозна, де Павлівна.

— Га? — Хведот швидко підвів голову до бабусі, немов щось і почув, а тим часом не чув нічого.

Григорій Савич мучиться.

Не знаю, чи довго так було, знаю тільки, що врешті прибігла Килина й кличе Григорія Савича.

— І пан, і панія приїхали.

Григорій Савич очунявся. Він сміється, він речеться. Він біжить, біжить. Він давно так не бігав. Він вбігає до будинку Майора, кидається просто на шию Майорові, цілує, обіймає, — цілує, обіймає Олену Павлівну, плаче, як дитина. Йому так весело, так весело. Ані Майор, ані його Льоня не можуть збагнути його почуттів, його вчинків, а в Григорія Савича немає слів, немає снаги висловити

¹⁾ „Шкода, шкода мені тебе!“ (лат.).

своє серце. Майор починає сміятись і Олена Павлівна теж. Григорій Савич відходить у куток, сідає, складає руки на грудях і, вирячивши очі дивиться на Олену Павлівну — і ані змісту, ані почуття в цьому поглядіві.

Потім Олена Павлівна переказала йому, як вона наважилась шукати свого батька, як знайшла у священника у ближньому селі, як батько сварився на неї, як врешті вони повернулись додому; але Григорій Савич нічого не зрозумів, навіть не слухав — сидів як божевільний.

* * *

А тим часом цього було досить, щоб усе вимушене, що ще залишилось у стосунках Григорія Савича з Оленою Павлівною, щоб усе це щезло. Вони тепер пізнали один одного, — і яка радісна була для них ця свідомість. На серці Олени Павлівни лежав досі якийсь камінь важкий, важкий, — і тепер цьому серцеві зробилось так легко; на очах Григорія Савича лежав досі якийсь морок густий, непрозорий, — і тепер їм зробилось так ясно. Вони шукали один одного. Вони прагнули цілий вік дивитись один на одного — хоч би слова не мовити, аби бачити погляд дружній. Вони молились цей вечір один за одного, — і як молились вони! Вони прокинулись і бігли назустріч один до одного, і яка чарівна була для них ця зустріч: йому здавалось, що він подвійно любить життя; їй вірилось, що вона лише тепер почала жити. І потім — вони могли увечері один одному передати свої думки й почування.

Давно не нагорала так чорно свічка у хатці Майора. Майора не було вдома: не знаю, де він був.

Григорій Савич та Олена Павлівна сиділи поруч

на лаві так близько один до одного, як близькі були їхні душі одна до одної, і це не здавалось їм дивним. Олена Павлівна взяла Григорія Савича за руку, поцілувала цю руку, — й Григорій Савич дозволив, не думав навіть відмовити. Йому здавалось, що все було так, як повинно було бути.

— Можу тільки дякувати богові, — казала Олена Павлівна, — йому, що нагородив мене таким добрим батьком та таким добрим другом.

— Душе моя, Льоню! — Григорій Савич поцілував Олену Павлівну в її світленький лобок, як цілує мати сина, або батько дочку. — Душе моя, Льоню! Ти вмєш бути вдячна. Бог не залишить тебе. Люби, люби його... Ти гідна того, щоб його любити.

— І вас, Григорію Савичу! Вас, як найкращого друга, утішника, навчителя.

— Що я! Мандрівця мене ви прийняли, почастували, зробили своїм другом; мандрівця, що йому була одна радість, одна надія на землі — спокій, а ви дарували йому щастя.

— Чи ж не ви принесли його до нашої хати?

— Чи ж не ти зростила його у ній?

— Нехай же воно квітне, нехай для вас!

— Для нас! для нас, серце Льоню, янголе мій!..

Чи можу, чи смію переказати цю розмову? Я повторив, що пам'ятаю з неї, а далі — мовчу.

* * *

Григорій Савич читав книгу.

Майор не довго слухав його сидячи. Він почав ходити, викурив люльку, другу, і все ходив, ходив до вечора і цілий вечір. Він думав. Хто знає, що він задумав, — це знала хіба, може, Олена Павлівна... .

Так проминуло декілька вечорів. Потім Майор зробився колишнім Майором, сидючи, слухав Григорія Савича, втручався у його розмову з дочкою, був веселий, добросердий.

Одного вечора, як повелося, Григорій Савич сидів за столом, зіпершись на лікоть перед книгою, й читав. Він читав свою „Думу про рай земний“¹⁾. Він читав з піднесенням.

— Повтори, повтори, будь ласка, що ти зараз прочитав! — сказав Майор, взявши Григорія Савича за руку.

Григорій Савич перегорнув листок і почав повторювати з іще більшим піднесенням:

— „У світі цьому шукати раю? Рай на небі, рай — небо, рай — бог. Гай, гай! Грішнику! А бог же де? Чи й йому ти хочеш дати уділ, як королеві, як халіфові, або як великому Монтецумі? ²⁾. Бог є скрізь, і скрізь, де є бог, є рай, і де нема бога, нема раю. Так є рай і на землі, бо й бог є на зем-

¹⁾ Твору під такою назвою ми у Г. Сковороди не знаємо. Термін „Дума“ у всякому разі належить І. Срезневському. Однак, зміст наведеного уривку і характер мови цілком відповідає думкам і манері Г. Сковороди. Пісня, що нею за словами І. Срезневського, кінчається цей твір, відома окремо у „Саді пісень“ Г. Сковороди, а також її восьма строфа наведена у його творі „Боротьба бісу з Варсавою“, де змальована внутрішня боротьба Сковороди (Варсава це і є „син Сави“) з самим собою. Поруч з уривком пісні іде текст, що є певний коментарій до неї. Тут же є й окремий розділ „Край райський“, де, проте, поданого у І. Срезневського уривку немає. Отже „Боротьба бісу з Варсавою“ немов має якийсь зв'язок з наведеною в оповіданні „Думою“. Твір цей писано після 1774 р., коли написано його байки, а може вже після 1783. року.

²⁾ Монтецума або вірніше Моктесузума II — обраний володар міста й держави Мехіки на початку XVI віку. Еспанці, що завоювали цю країну, рознесли по світу оповідання про казкову могутність та пишність його держави.

лі. А де він є на землі? Де є добро. А де добро? Увесь всесвіт є єдине, велике добро, бо є всеблагим творцем створених. І скрізь знайдеш його. Не шукай його за Індом, не шукай у верхівлях Нілу, не будь ані вельможею, ані лихварем, ані Алкідом¹⁾, ані пігмеєм! Будь тільки людиною—чуєш?— людиною—і знайдеш добро й побачиш рай. Будь людиною! Люби бога, люби тією ж любов'ю ближнього, усіх ближніх, усіх живих стільки ж, як і померлих і ненароджених. Усі вони брати твої, рід твій, радість твоя, надія твоя, молитва твоя, вінець твій, усі, усі—і усіх люби, і бога, і буде тобі рай“.

— Тривай, тривай, Григорію Савичу! Якщо я любитиму одних більше, ніж інших—чи грішу я? Я люблю свою Льоню більше усіх на землі: чи грішу я?

— Ні. Але у дітях батько любить нащадків, як син у батькові й матері предків, у друзях—своїх сучасників. Усіх і знати людині не можна, лише любити можна. Люби не багатьох, люби їх, то й усіх любиш. Не люби Павла, Максима, Івана, що ти їх і не бачив; люби людину. Осіос!²⁾ Велике слово—Осіос. Ото є любов.

— Гм! Часто чую я від тебе це слово, чую й не розумію.

— Не хочете сказати, що розумієте, а проте розуміли й без мене.

— Так, розумів.—І Майор усміхнувся.—Розумів не таку любов.

— А яку ж? Іншої любови нема, нема. Кожна

1) Алкід назва Геракла, яко онука Алкея.

2) Слово грецьке визначає „священний“, „чистий“, „незаямований“, також найкраще людське (у протилежність „іврос“, що стосується світу богів олімпійців).

любов — оця й є. Якщо понівечать її, — буде вона ж, тільки понівечена.

— Тепер я запитаю тебе: чи любиш ти нас, Григорію Савичу?

— Чи люблю?

— І чи однаково любиш мене і Салка, мою Льоню й його Іванівну?

— Чи однаково? Однаково... Якби був Семен не пасічник, а жебрак, бурлака і тоді люблю; навзись Іванівна відьмою, і тоді люблю.

— Добре, Григорію Савичу, але, якби те, що трапилось на днях зі мною та Льонею, якби теж саме трапилось з Салком та його старою...

Олена Павлівна одразу спалахнула й спустила очі в землю, — Григорій Савич і цього не помітив. Майор, стежачи оком за дочкою продовжував:

— І ти б так же клопотався про стару Іванівну, як клопотався про Льоню? — Майор склав руки на стіл, нахилив голову на бік і почав старанно вдивлятися у Григорія Савича.

— Так, так, Павле Леонтьевичу... Чого ж ви дивитесь на мене так жалібно. Чи знаєте ви, Павле Леонтьевичу, що значить звичка?

— Звичка?

— Так, вона. Радісно жебракові ходити скрізь: чого ж він, як прижився на одному перехресті, та насидівся на одному камені, чого ж він не шукає іншого? Звикнув. Як хто обжився, так той і щасливий. Іншому не давайте вельможних палат, дайте нужденну хату, де б він усе життя проспав, то йому не треба ані хрестів, ані золота, ані вина, ані ласощів, ані м'яких пуховиків: а проженить його з його хати...

— Так ти, Григоріє Савичу, сумуючи за нами, за мною та Льонею, сумував за хатою своєю?

— У душі своя хата, — і серце в ній є пічка. Погано, якщо пічка димить! погано й тоді, якщо вона лише минулого літа зложена. У тій душно й болісно; у тій холодно; а в іншій дрівець нема... Що робитимеш? — Дяка богові, скажеш, як знайдеш годящу; заплачеш, заридаєш, як загубиш... Про це я тут докладніше написав. — І Григорій Савич почав читати далі.

Майор думав: Гм! Тепер слід би його запитати: чи довго він має намір жити в цій хаті? Він тільки думав, і передумував у собі.

Григорій Савич прочитав сторінку, другу й зупинився.

— Де ж Олена Павлівна? Вона не слухає!

Майор покликав Льоню.

— Григорій Савич хоче, щоб ти його слухала.

Льоня глянула на Григорія Савича, він на Льоню й обидва ані слова. Олена Павлівна сіла, взялась за прядку; Григорій Савич продовжував читати, повторивши те, чого не чула Олена Павлівна.

Він читав без перерви до канта, що ним завершувалась дума, й не помітив, як Павло Леонтєвич вийшов з кімнати.

— Тепер Олено Павлівно, проспіваймо канта. І Григорій Савич взяв стільця, поставив його перед богами, на ньому поставив свічку, став навколішки... Поруч з ним стала Олена Павлівна теж навколішки. Вони почали співати. Вони співали:

О боже, о живеє слово! Хто є радісний без тебе?

Ти єдиний є усім життя й радість.

Ти єдиний є усім рай і насолода!

Збуди святу волю в нас: нехай панує твій голос.

Дай найпотрібніший дар нам цей, молимо тебе,
царя царів ¹⁾.

Так співали вони!

Майор, почувши співи, увійшов, і не міг не перехриститись. Щось священне було для нього в цій пісні, і в цьому напівсвітлі нагорілої свічки, і в цих довгих тінях, що малювались по стінах. Пісня тяглася. Звуки розвивались, розсвітали: з ними розвивалась, розсвітала дума старого майора.

* * *

Ще проминуло кілька день звичайним ходом, тільки не для старого Майора. Він дід, він задумав думу не жартома. Ця ж дума — дума старого батька, батька — Майора; а ви знаєте Павла Леонтьевича, й Павло Леонтьевич знав Григорія Савича краще за вас. Де б Майор не був, що б Майор не робив, а дума скрізь за ним, у ньому — і увесь він — дума.

Проминуло декілька день, потім ще декілька. Зрушила весна, „Весела є весна, весело й людям у весну“ — казав раз-у-раз Григорій Савич. „Та й

¹⁾ Цей уривок є дев'ята строфа цікавої пісні Сковороди („Соч. Сков.“ 1894 р. ст. 283 - 284, пісня 28), де він в'ясовує, що бог є ніщо інше, як „мать блаженная натура“, що, як він каже, — „не творит ничто же здура“ й „нужнійшее тобі найдеш то сам у собі“, ц. т. завдання людини іти за вимогами природи. Це і є „свята воля“, що через неї досягається „рай“, ц. т. щастя. Тут же Сковорода підкреслює, що у світі нема ніякого пекла: „Правду Августин казав: ада нет и не бывал“ — пекло є хибно направлені природні здібності людей, а звідси на думку Сковороди повстає й суспільний нелад. І. Срезневський не міг вмістити більш характерних місць цієї пісні певно з причин тодішніх цензурних причіпок. М. і. у І. Срезневського цей уривок подано у примітці в оригіналі, відмінному від тексту, видання ак. Д. Багалія 1894 р. Мабуть у І. Срезневського був перед очима інший список.

уському весело. Шишка соснова, й вона у весну живе, а там, як відживе весну свою, як дозріє—кора корою: і люди теж“. Григорій Савич бував завжди у весну веселий: ця весна була для нього веселіша за всі, він насолоджувався нею разом з Оленою Павлівною.

Проте, хоч небо і було ясне, на землі ще було брудно. Григорій Савич частенько мусів гуляти сам.

Було якось увечері, Григорій Савич зайшов далеко. Майор з дочкою залишились сами.

Майор ходив своїм майорським кроком вздовж і впоперек по своїй вітальні, а Лбоня сиділа біля віконечка, дивилась у віконечко на місяць. Вечір був чудовий; і батько і дочка мріяли. Може й мрії їхні були ті ж самі.

Довго мовчки ходив Майор. Потім почав з Лбонєю таку розмову.

— Лбоню! Що це ти наче задумалась?

— Так собі, нічого.

— Так, і я теж нічого, Лбоню. І кожний нічого, а у кожного своє. От хоч би й у мене... Де но Григорій Савич?

— Він пішов відвідати Салка.

— А без Григорія Савича якось нудно. Добра людина Григорій Савич. А ну, якщо заманеться йому кожного вечора забиратись усе далі, далі, та й зовсім піде від нас. Від нього можна чекати.

Лбоня здригнулась, злякалась: це їй ніколи не спадало на думку. Тріпнуло серце Лбоні.

— Піде від нас, залишить нас самих. Аджеж тобі шкода буде його, Лбоню?

Лбоня мало не плакала, і знала й не знала, як сказати.

— Га? Шкода!

— Шкода, таточку! — й Лбоня втерла сльозу.

— Отож то й є, що шкода. І тобі шкода й мені шкода. А якби він залишився проти сподіванки, тобі було б радісно?

— Може, таточку.

— Може? Все може. — Майор зупинився. — Усе може бути, може бути й те, що Григорій Савич та Олена Павлівна — розумієш?

Льоня спалахнула, схилила голову й мовчала. Майор — він чекав на відповідь.

— Гм! Що ж ти не кажеш? Отець Іван, вінці, — й він сів біля дочки. — І, Льоню... він узяв її руку. — І, серце, я зможу вмерти, благословляючи бога, що залишаю тебе на землі щасливу.

Льоня впала на груди батька, цілувала його руки.

— Серце моє, Льоню! Ти любиш Григорія Савича, я знаю це; Григорій Савич любить тебе — ти це знаєш: чого ж більше?

Олена Павлівна мовчала. Майор теж замовкнув. Дзвінкий голос флейти Григорія Савича, звуки пісні долітали до них з гаю, усе голосніше, голосніше..

І Григорій Савич повернувся веселий, дуже веселий. Він узяв за руку Олену Павлівну й казав їй.

— Я скомпанував канта. Послухайте голос, вивчіть, проспіваймо вкупі... Сідай, слухай.

Григорій Савич почав вигравати на флейті голос канта — раз, другий, третій..

— Тепер, повторюйте за мною.

За півгодини Олена Павлівна знала голос. Далі вивчено куплет, другий, і діло налагодилось. Григорій Савич не знаходив вислову для своєї радості: він плакав. Діло йшло про кант з зерна: „По землі ходячи, пробуваємо в небі“¹⁾).

¹⁾ У збірникові пісень Г. Сковороди кожна пісня написана ніби на тему якоїнебудь цитати з біблій. при чому, як відомо,

— Слухайте, слухайте, Павле Леонтьевичу!.. Що, добре?

— Слухаю... Добре.

— Ототож.

Кант зайняв увесь вечір... Майор збирався до Валок. Коли треба було подумати й побалакати про від'їзд, Григорію Савичу зробилось нудно.

— Прощавайте, прощавайте.

— Куди?

— Мій Салко захворів: треба до нього, треба йому допомогти. Я поживу в нього, поки йому не зробиться лекше... Приходить співати канта я буду, Олено Павлівно... І завтра вранці прийду.

Григорій Савич поспішав, і на другий ранок не забув відвідати свою Олену Павлівну, і на третій і на четвертий.

Веселі були ці години, коли вони могли ділитись почуттями, як ділились звуками.

— І я можу бути стільки щасливий! — казав Григорій Савич.

— І я можу сподіватись бути щасливою так назавжди! — думала Олена Павлівна.

* * *

Майор повертався додому, Григорій Савич повертався від Олени Павлівни: вони зустрілись і пішли разом гуляти. Воли Майорові з хлопцем потяглись своєю дорогою.

Був у Харкові губернатором Євдоким Олексієвич Щербінін. Він любив Григорія Савича й часто

Сковорода розумів біблію символічно, заперечуючи її літературне значіння й вкладаючи у неї зміст власної філософії. У „Саді пісень“ Г. Сковороди згадана пісня (№ 2) має шість строф.

кликав до себе. Одного разу Євдоким Олексієвич запитав Григорія Савича:

— Чому не береш ти собі якогонебудь стану або посади? — Кажуть, що Григорій Савич відповів йому так.

— Світ є театр. Щоб у театрі грати ролі з успіхом, треба вибирати їх відповідно до здібностей та сил. Актора хвалять не за шляхетність ролі, а за мистецтво гри. Я довго думав про це і врешті побачив, що на театрі світу не можу вдатно грати ніякої іншої особи, як тільки найбільш низьку, просту, самотню, безжурну.

— Але може ти маєш здібності до якогонебудь іншого стану, й лише звичка, погляди, пересуд...

Григорій Савич відповів на це:

— Якби я відчув цього ж дня, що можу без страху рубати турків, я цього ж дня начепив би гусарську шаблю й пішов би служити до армії: праця при вродженому нахилі є приємність і т. і.

Потім Євдоким Олексієвич удруге казав Григорію Савичу:

— Право, Савичу, тобі вже час чимнебудь бути. Подумай, як слід! І Григорій Савич відповів:

— Що думати! Я, здається, й тепер щонебудь¹⁾.

Подібна розмова була у Григорія Савича і з

¹⁾ Ця розмова Г. Сковороди з Є. Щербініним відбулася десь у 1766-1768 р.р. Вона переказана докладно у М. Ковалінського (Собр. соч. Сков., 1912, с. 14-15). Рівняючи переказ М. Ковалінського з нашим оповіданням, бачимо, що все тут переказано майже однаково, але з певною зміною слів та вворотів. Оскільки іншими частинами „Життя Г. Сковороди“, писаного М. Ковалінським. І. Срезневський не користується, можна гадати, що існував якийсь окремий запис про цю розмову, що його й мав перед очима І. Срезневський. Цікаво, що останній уривок розмови зі словами Г. Сковороди „Я, здається, й тепер щонебудь“ невідомий ніде.

Майром, з тією тільки одміною, що безжурність Григорія Савича, діаметрально протилежна дбайливості Майора, зовсім спантеличила старого. Він тільки чухав потилицю, готовий уже був лаятись, холодно розійшовся з Григорієм Савичем і, повернувшись додому, не холодно, а сердито сказав Олені Павлівні:

— Прошу залишити ніжності з Григорієм Савичем.

І тільки? Тільки, але цього було досить, щоб усі так звані ніжності облишено.

Григорій Савич, не маючи й гадки, приходить, звертається просто до Олені Павлівни, запрошує прогулятись, проспівати канта, — та де там... Тато звеліли зробити оте й оте: ніколи.

Григорій Савич приходить удруге, втретє: теж не можна. Григорій Савич щоразу сумніший. Він питає Олену Павлівну: коли ж буде можна? Чому завжди не можна? — Й не дістає відповіді. Це є ціле горе.

Він усе далі мучить себе, все даремно. Він підозрює щось, силкується розгадати, пригадує все, що може пригадати, міркує про все, що може зміркувати: загадка лишається загадкою. Горє! Ніколи він не скидався більш на закоханого поета. Посудіть сами.

Олена Павлівна зайнята чимнебудь і завжди зайнята; він сідає біля неї, звисивши голову, склавши руки на коліна, і то погляне з-підлоб'я на Олену Павлівну, то знову втупить очі в землю, а сльоза висить на вії. Година, друга минає. Олена Павлівна уходить і приходить, Григорій Савич, як раніше, сидить, мовчить. Бідний Григорій Савич!

— Ось і життя наше! — думає він. — Сьогодні рай, щастя, веселість та радість; прокинувся зав-

тра — горе, горе. От і життя наше! Чи не є то сон турка, упоєного опіумом, сон страшний, важкий, і голова болить від нього, і серце холодне... Прокладаєш собі шлях, сам не знаючи, куди йдеш, навіть йдеш, і блукаєш між піщаними степами, колючими чащами, гірськими урвищами, а буря над головою, і ніде заховатись від неї. Ось і життя наше! ¹⁾).

Думає, думає й скаже собі: — Пильнуй, не віддавайся розпачу; він є смертний гріх, — але скаже так тихо, так сумно, що серцеві від цього зовсім не лекшає.

Олена Павлівна — що й казати про Олену Павлівну.

Григорій Савич наважується врешті порозумітись з Оленою Павлівною. Він знаходить привід.

— Олено Павлівно, ви зайняті?..

— Зайнята!..

— Та подаруйте мені одну лише хвилину.. Чи не ви ж казали: щастя квітне для всіх нас у цьому домі, — і для мене, для мене; але я не щасливий, я бідую... Подивіться ж на мене, як дивились колись; згляньтесь. Чим я заслужив такої карі?.. Чи може я не повинний забувати, що я мандрівець, жебрак?

— Григорію Савичу! Якби ви знали...

— Я нічого не знаю.

— Тато — він мені сказав, щоб я вас забула,

¹⁾ Ці слова, — „От і життя наше. Чи не сон турка“ тощо, які взяті з якогось твору Г. Сковороди, І. Срезневський наводить і в своїй розвідці про Г. Сковороду у збірн. „Укр. Звезда“, посилаючись на них, як на доказ негативного ставлення Г. Сковороди до світу. У оповіданні він підійшов до справи вірніше й глибше, показавши, як у Сковороди такі настрої виникали в залежності від його відносин до людей і мали тимчасовий характер.

назавжди забула. Я не винна! — І Олена Павлівна мало не ридає.

— Тато?.. Майор!.. Майор!..

І ось він іде, цей тато. Олена Павлівна сквалливо втирає сльозу...

Отак проминуло, може, тижнів зо два.

Була неділя. Григорій Савич рано прийшов до Майора. Усі разом пішли до обідні, усі разом повернулись до хутора.

— Сьогодні можеш, Льоню, втішити свого Григорія Савича! — сказав Майор дочці; і яка вже рада Олена Павлівна, і який веселий Григорій Савич. Обидва дякують, цілують старого Майора: він не всміхнеться.

Минулого наче й не бувало. Гуляють, співають, мріють. Та чи ж довго проминути одному дневі. Увечері Олена Павлівна зникла. Григорій Савич шукає її, питає про неї у всіх, у Майора, й дістає холодні відповіді. Знову горе. Григорій Савич сідає з Майором чекати на повернення Льоні. Починають казати про те, про друге. Майор забалакує врешті про своє.

— Як був я останнього разу у Валках, балакав я з отцем Василем ¹⁾, балакав про тебе, Григорію Савичу.

— Що ж би про мене балакали?

— Та отець Василь казав, що преосвященний

¹⁾ Можна гадати, що тут автор має на увазі видатного у свій час валківського проповідника Василя Снісарева. Як оповідає Філарет Гумілевський („Статист. описание харк. епархии“, т. II, с. 218). Г. Сковорода у свій час сам клопотався про призначення цього Василя до Охтирки. Отже він був його приятелем. Року 1786 В. Снісарева призначено до Валок, де він пробув аж до смерті. Вмер він аж восени 1833 р. ц. т. за два роки до виходу у світ нашого оповідання. І. Срезневський напевно за нього чув, якщо не зустрічався в ним особисто.

зовсім перестав на тебе гніватись, що він тебе поважає, любить та що досить тобі слово вимовити, як і протопопівське місце готове і місце ключаря у його преосвященства й титул соборного проповідника ¹⁾).

— Тільки всього?

— Чого ж тобі більше?

— Більше! Та мені й цього занадто багато. Куди мені! І хіба я буду щасливіший, коли поставлять мене протопопом і зроблять ключарем і проповідником? Пам'ятаєте, Павло Леонтьевичу? „Бажаєш бути щасливий? Не шукай щастя за морем, не прохай його у людини, не мандруй по планетах, не волочись по паляцах, не повзай по кулі земній. Золотом можна купити село, річ важку, бо без неї можна обійтись, а щастя, — річ необхідна, задурно скрізь і завжди дається. Не далеко воно—у серці!“ ²⁾ Аби при мені було воно. Аби всі дні мої проходили, як проминув оцей. З мене досить і того, що дарував мені бог і дякую йому, а більшого не бажаю. Інколи забажаєш більшого, та й мале втратиш.

— А якщо трапиться навпаки?

— Дякую тобі, боже! Та й усе тут.

— Одначе, чому не скористати випадка?

— Не мені з нього користатись: усе моє є при мені.

¹⁾ У 1765 році єпископом білгородським був Крайський, ворог Г. Сковороди. Вмер він 1768 року у той самий день, коли Г. Сковорода подав заяву про бажання знову вступити до Колегіюму.

²⁾ Уривок цей взято з „Початкових дверей“ Г. Сковороди. („Собр. соч. Сков.“, 1912, ст. 62). І. Срезневський випустив, певно з цензурних причин, слова „не блукай по Єрусалимах...“. Останні слова про те, що щастя є у серці, приточено з дальшого тексту того ж твору.

— Отже ти зневажаєш ласку преосвященого?
— Не зневажаю, бо нічого не вмію зневажати;
і дякую йому за ласку: мені її не треба.

— Чого ж ти хочеш?

— Нічого.

— Цебто ти хочеш на цілий вік лишитись волоцюгою?

— Волоцюгою — ні. Я мандрую, як і всі, і старчиком назавжди залишусь. Цей стан саме по мені.

— Не розумію. Якби ти був принаймні неосвічений, як інші старці. Навіщо ж тобі було вчитись?

— Не неосвіченість є диплом на старцівство, як наука не є диплом на становище у пошані суєт світу.

Одно слово, Григорій Савич твердо стояв на своєму погляді, й Майору залишилось тільки сердитись. Майор одначе відклав це до другого часу.

Тиждень проминув, як і попередні два. Олена Павлівна цуралась Григорія Савича. Неділя була знову веселим днем. Увечері знову зникла десь Олена Павлівна й знову зайшла розмова у Майора з Григорієм Савичем.

— Знову Олени Павлівни нема: знову мені нудно!

— Так тобі подобається моя Льоня? Чи не скажеш, що вона добра дівчина?

— Дуже добра: серце янголове.

— І не дурна?

— Добра і розумна: як з нею весело!

— І господиня.

— Так, господиня: шкода лише, що в неї господарства так багато, що для бідного старчика немає й години.

— І буде за гарну жінку?

— Яких не багато: дай боже їй знайти гідного чоловіка.

— І матір'ю.

— Певно й матір'ю.

— Вона тебе любить. Ти любиш її?

— Чи люблю? Її радість є й мені радість, а коли вона не розважає мене,—нудно, гірко мені.

— Чого ж більше, Григорію Савичу? Сватайся; я благословлю вас, і будете собі жити й поживати.

— Що це ви кажете, Майоре? — І Григорій Савич з переляку й подиву скочив, як божевільний.

— Я кажу: одружуйся з моєю Льонею.

Григорій Савич звів голову, схрестив руки на грудях і заплакав.

— Я не думав, що ви мене так ображатимете.

— Де ж тут образа? Моїй Льоні дуже вже пора заміж. Ти її любиш, вона тебе любить: отже й діло з кінцем. — А нишком Майор думав: я не міг, то Льоня допоможе умовити його бути попом або хоч учителем.

Обидва замовкли.

Що ж ви мовчите, Григорію Савичу?

Григорій Савич мовчав, а Майор встав із місця.

— Дайте відповідь... Ви мені повинні її дати... повинні. Або — або. Ви граєте моєю Льонею, як лялькою, як своєю флейтою?.. Одно з двох: так, або ні. Так — з богом. Ні — Льоня моя не без щастя... Ну, що? — Майор казав з кожним словом усе важче, усе суворіше. — Кажіть же!

— Нічого мені казати, Павло Леонтєвичу. Діло моє старецьке. Жінка старцеві докір. І віддати ж таку добру дівчину на ганьбу світові — ні. Я люблю її, бажаю їй щастя... І ні з якою не одружусь, не тільки з Оленою Павлівною.

— Григорію Савичу!

Григорій Савич мовчав.

— Ви кажете тверде слово?

— Тверде.

Майор злісно всміхнувся.

— Не знав я цього. Чого ж ви мовчали? Га, ви мовчали, мовчали. Ви хотіли загубити мою Льоню. Як змій, ви підкрадались до неї й до мене й обвинились — і думали задушити... Не бувати цьому. Ми не без бога.

Григорій Савич мовчав.

— Чого ж ви хотіли врешті?

— Нічого, Майоре, нічого!

Майор жалкував за Григорієм Савичем і злився на нього.

Двері відчинились і ввійшла Олена Павлівна.

Майор сховав прикрість. Вечір тягся, як весняна валка, тихо, нудно. Григорій Савич вишукав хвилину й пішов: Майор сам приготував йому цю хвилину.

На ранок Майор зібрав усе майно Григорія Савича, що залишилось у нього на хуторі: свиту, стару палицю, старі чоботи, клунок з ганчірками, книги й зошити, сердито покликав хлопця й звелів віднести до Салка.

— Та скажи йому, чуєш? Скажи по-своєму, що йому вже нема чого приходити до нашого хутора.

— Таточку! Що це ви? Про бога. — І Олена Павлівна кинулась до батька.

— Мовчіть, прошу, й знайте своє діло.

Григорій Савич тяжко зідхнув, наказуючи хлопцеві дякувати Майорові. Він зрозумів, що Майор ще вчора теж саме зробив би, якби не дочка. Але за що така неласка? У чому вина його? — цього він не міг збагнути.

День проминув. Григорій Савич гуляв, — не був у Майора; і другий проминув, і третій. Гірко Григорію Савичу. Салко та його стара будують повіт-

ряні замки, думають, гадають, що б таке трапилось із Григорієм Савичем, що на нього аж шкода глянути.

Увечері стара питає Григорія Савича:

— Чи давно вже були в Майора?

— Давно не був.

— Чого ж би таки й не піти?

— Навіщо мені до нього! — і Григорій Савич збліднув.

— Оце лихо! Ви ж таки щодня ходили.

Григорій Савич не дав відповіді.

Старій цього було мало. На ранок вона кудись ходила і за обідом звернулась до Григорія Савича з такою мовою.

— Чуєте, батечку! То все ж і пан ваш Майор. Хай йому лях голову рубить! Славить він вас, славить!

— Тобі набріхано на Майора, Іванівно, — відповідав Скворода: — а очі його помутнішали.

Скільки не лаяла Іванівна й Майора, й дочку його, і по одинці людей його, не дізналась нічого. Григорій Савич в одно слово відповідав: „не вір таким чуткам!“

На вечір одначе Григорій Савич узяв свою шапку й палицю й пішов до Майора.

Він ішов, дрижав, готовий був у землю провалитись: — Майоре, Майоре!

Майор не сподівався на ці відвідини, хоча й не покидав думки про Григорія Савича. Він жалкував про розрив з таким добрим, чесним, лагідним приятелем, за якого в душі вважав Григорія Савича; ще більше жалкував, що Ляоня не може бути його жінкою, й тим більше вірив, що усе вже скінчене між ними, що минулого не повернеш.

Олена Павлівна прохала пробачення Григорію

Савичу, не знаючи, що трапилось проміж них, але дістала у відповідь лише мовчання. Вона тужила не менш од Григорія Савича.

У такому становищі мусів був заспіти Григорій Савич Майора з Льонею.

Ідучи до них, він думав: помирюсь і спокійно відійду з цих місць. Якщо мені не судилось щастя, пошукаю спокою.

І—темно горіла свічка у світлиці Майора. Він сидів біля столу за біблією. Проти нього сиділа Льоня. На покуті перед іконою горіла лямпада, а навкруги неї вились та дзижчали мухи. На жаль не осіння: за старим повір'ям сімей священників та церковників, дзижчання осінньої мухи перед лямпадою—добро дому; не дивно.

Біля воріт гавкав собака. Олена здригнулась; Майор теж. Старий хотів сховати стурбованість і, не знаючи, що зробити, взяв обценьки й ненароком загасив свічку.

— Несподіваний гість! — подумали обидва.

— Льоня кинулась до лямпади, щоб засвітити свічку. У цю хвилину двері розчинились — увійшов.

Не видно було, хто увійшов, але батько й дочка здогадались, пізнали Григорія Савича.

— Мир домові й мешканцям його. Благословення боже на тих, що живуть у світі.

Олена Павлівна запалила свічку й освітлила бліде обличчя Григорія Савича. Блідий був і Майор, блідий—і ні пари з уст. Бліда була й Льоня,—і ні з місця, немов закам'яніла.

— Ви вже не пізнаєте мене, а колись називали другом своїм.

Майор ані слова, тільки гордо поглянув на Григорія Савича, гордо й страшно крізь свої страшні окуляри.

— Невже не впізнаєте й винного, що прийшов
вину свою покласти перед вами й прохати хри-
стіянського прощення.

І Григорій Савич став на крок ближче до Майора.

— Не знаєте. Бог один знає... — Григорій Са-
вич, мабуть, хотів сказати: бог один знає, чого вар-
тий мені цей приход, чого варто мені тепер стояти
перед вами й говорити.

Майор піднявся.

— А-а-а, Григорію Савичу! Я не впізнав! Чи
здорові ви? Я думав, ви вже забули нас назавжди.
Вітаємо до хати.

І Майор, зберігаючи, проте, усю свою майорську
величність, солодко всміхнувся, подав Григорію Са-
вичу руку, посадовив, запитав про здоров'я, і наче
нічого й не трапилось.

— Я прийшов до вас тільки попрохати прощен-
ня, якщо чимнебудь образив вас, бо йду звідси на-
довго, може назавжди.

— Мені ні в чому прощати вас, Григорію Са-
вичу. Ми ні в чому не завинили один перед одним.

— Дозвольте ж через християнське цілування
переконатись у цьому.

Вони поцілувались. Ляоня не могла плакати.

— Прощавайте! Не згадуйте злом того, хто вам
завжди бажав добра, хто, може, є дивний, яко ста-
рець, і дурний, як простого стану людина, але злим
не був і не буде.

Мовчки Майор простився з Григорієм Савичем;
але прощались вони, як друзі; Григорій Савич пі-
дійшов до Олени Павлівни. Вона усе ще стояла зі
свічкою під іконами — бліда, непорушна, і раптом
затрусилась і сльози ринули з очей. Холодний був
поцілунок Ляоні, але на худе обличчя мандрівного
старця впала гаряча сльоза.

Майор провів Григорія Савича за ворота й, повертаючись, чухав потилицю. Тихо ввійшов він до кімнати, тихо сів за біблію — дивився на сторінку й нічого не бачив...

Олена Павлівна сіла за роботу.

Батько й дочка заваджали один одному: так порожньо було для кожного назовні й так багато думок у серці.

— „Отыде и пустѣ!“ На цих словах зупинив Майор свої очі. Він вийшов на ганок. Місяць світив повним блиском на високому мармуровому небі, граючи промінням у хвилях дзюрчастої Можі. Було тихо. Лише здалека чулось гавкання собаки та чулась пісня чиясь сумна, гірка, скорботна пісня, що вигравав хтось на флейті: околишні гаї віддавали луною згуки. Віддавало їх і серце Майора.

— „Отыде и пустѣ!“ — Сказав він, сів на лаві ганку й довго слухав, довго прислухався до звуків, що завмирили, немов з ними завмирала його остання радість.

Олена Павлівна пісні не чула.

3.

У вітальні Майора темно. Вогник у лампадці ледве блимає.

Серед кімнати стоїть Майор. У ніг його навколішки Льоня.

— І ти наважилась?

— Не я — серце. Серце мені моє казало: — іди, простись з ним; за все, що він зробив для тебе, ти заплатила йому холодним поцілунком. А я ж його любила, люблю й любитиму, таточку!

— І ти наважилась?

— О, не мучте мене цим холодним докором. Винна я, й нехай буде на мені гнів ваш; гнів, але гнів батьківський. Згляньтесь!

— Соромся! Гнів мій? Чи ж боятись тобі гніву батька, коли не боїшся сорому.

— Сорому? — Не кожний пізнав би лагідну голубицю Льоню, коли вона вимовила це слово. Вона встала. — Сорому, тату? Не боюсь його, не почувую за собою вини, але боюсь бути невдячною. Якби був Григорій Савич чужий моему серцеві, коханню моему, моїй надії на будуччину, і тоді не за сором би вважала виправити свою вину перед ним, а за сором і гріх забути до нього вдячність? І ви, тату, чи можете й ви бути до нього невдячні? Якщо можете, то він є перший, кому ви платите такою нагородою. А що він зробив вам?!

Серце Майора було повне почуття прихильности

до Григорія Савича: він не забув його, він любив його, але чи міг він не гніватись на свою Льоню, як вона наважилась без його відому йти, слідом іти за мандрівцем, щоб проститись із ним, у останній раз подякувати йому і може ще сказати йому: люблю тебе й любитиму! Вона — дівчина й дочка його — Майора. Майор не міг не гніватись на Льоню й хотів би не гніватись, але знову таки вона сміла йому казати так, як вона казала. І знову таки, чи ж не правду, чи ж не від душі вона казала?

— А що зробив він вам, що ви його захищаєте? Чи не брат він вам? Чи не чоловік часом? Іди собі, й балакати з тобою не хочу.

І Майор вийшов з кімнати і, виходячи, грюкнув дверима.

Цим, звичайно, Майор не хотів кінчити розмову з дочкою, й вона відновила, ця розмова, коли Майор зміг зібратись з духом.

Він ліг у ліжку. Льоня прийшла з ним попрощатись і, поцілувавши йому руку, сказала:

— Таточку! Може я вас образила. Ах, почувая, я вас образила. Простіть, таточку!

— Дочко моя, Льоню! Ти, врешті, це відчула. Я батько, ти знаєш це, я люблю тебе, я живу тобою, ти знаєш це.

— Тату, простіть! — І Льоня плакала.

— Серце моє! Все готовий витерпіти, аби побачити тебе щасливу. І ти думаєш, я є невдячний до Григорія Савича? Але Григорій Савич... Про що ти говорила з ним?

— Нічого більше від того, що вам сказала. Я лише простилась із ним, подякувала йому і поцілувала його руку, як тепер цілую вашу й сказала йому:

— Далєбі, Григорію Савичу, не забуду вас по вік

— І нічого більше?

— Нічого. Ще я казала йому, що ви сумуєте за ним, що ви, сидючи на ганкові повторювали слова: „Отыде и пустъ“.

— І він тобі нічого?

— Він поцілував мене в лоб, перехрестив, сказав: — будь щаслива. Він не звелів мені плакати, коли я плакала, й був певний, що ми не забудемо його.

— І нічого більше?

— Я прохала його ще раз відвідати нас, кажучи, що він утішить нас своїм приходом. Таточку, чи правду я казала?

— Що ж він?

— Він довго мовчав на мої прохання.

— І погодився врешті?

— Так. Він сказав: нехай тільки Павло Леонтьевич дозволить нам проспівати канта перед престолом всевишнього.

— Лягай, дочко моя. Будь, що буде. Але ти знаєш, що він не хоче з тобою одружитись?

— Не хоче?

— Так, Льоню!

— О, ні, таточку! Ні. Він є мій наречений, він є моя надія. — І Льоня впала на груди батька. — Тільки простіть мене, тату! Нехай я буду безвинна і перед вами, як безвинна перед ним.

— Хай благословить тебе бог... Але не покладайся занадто на твої надії.

Льоня ще раз поцілувала руку батька й пішла спати.

* * *

У цей вечір Майор застудився.

На третій день він лежав у гарячці. Біля ліжка його Льоня і Григорій Савич.

Блідий, з напівзакритими, примерклими очима, склавши руки на грудях, важко дихаючи, лежав Майор. Ні одної зморшки не видно було на його підвищеному чолі; ще більше витягнувся й без того довгий ніс його, губи стулились та посинішали, сива неголена борода надавала йому страшного вигляду: щоки з останніми жаринами життєвості глибоко запали й зраджували конвульсійне здригання щелепів. У хворій манячні він усе повторював:

— Ось тобі за це! Ага! Ага! Вона мертва. Ти вбив її, ти... Льонечко! Жебрачка, а дочка майора... Він служив вірою й правдою богові й цареві, а дочці гроша шкода... Ага! Почекай же ти, круче, уб'ю тебе!.. Кинь його, кинь. Він тебе обдурює... Це, царице, моя дочка, моя Ляоня...

Вечір. Майор запричастився і заснув сном солодким, спокійним. Легка усмішка освіжила його мертвотне обличчя... Священний дід, отець Іван відійшов від хворого, поблагословивши його... Перед ним Ляоня, перед ним Григорій Савич.

— Моліться богові, Олено Павлівно: він є батько сиріт.

Отже всьому кінець! Ляоня кинулась до ліжка навколішки, без сліз, без руху стоїть вона, схиливши голову, сирітка, до руки батька, що вмирає...

— Так, Григорію Савичу, ви маєте право тужити: ви любили Майора і він вас! Бідна Олена Павлівна!.. Священик стиснув руку Григорія Савича, а другою притулив до серця страдницю Ляоню. — З ким, при кому, під чийм захистом залишається вона, сердешна? Га? — Григорій Савич схилив голову скорботно, безнадійно. — Заміни їй батька! Ви призвичаїлись одне до одного, знаєте примхи одне одного! Будь їй захисником, добродійцем, другом,

чоловіком! Будь! Ти повинний бути, повинний—якщо у тобі є серце й християнська любов до ближнього: ти не вини себе у смерті батька, але й бог обвинуватить у смерті цього янгола, якщо ти її покинеш. Тепер вона лише тобою може жити.

Григорій Савич стає навколiшки біля ніг священика, бере руку Льоні, цілує її, і:

— Якщо так треба, якщо я не її, а лише свій безум приношу у жертву господеві! Хай буде! Душа моя перед тобою! Нехай буде воля твоя!

І Льоня падає в обійми Григорія Савича.

— Віднині навіки! Повторіть, Григорію Савичу й ви, Олено Павлівно! Віднині навіки! Віднині навіки!

Чутно голос Майора:

— Льоню!.. Підійди, серце мое, до мене! Мені так легко!

Вони підходять усі: цвіт життя на обличчі Майора, у його погляді, у його голосі, — й чи ж батьківській душі не зрозуміти щастя дочки! Поцілунок нареченого й нареченої освячено благословенням старого.

Льоня прокинулась і Григорій Савич справді притуляє її до свого серця. У кімнаті темно: свічка нагоріла, лампада блимала. Майор спав.

Ранок. Вікна розчинено. Свіжий вітрець грає полум'ям зелених похоронних свічок, що палають навколо столу у ставниках посеред кімнати, а на столі мертве тіло Майора. Якісь жінки клопочуться та метушаться, бігаючи з одної кімнати до другої; три-чотири шийють могильну подушку. Надворі оббивають труну. Ось прийшов паламар з покровом та книгою. Він поставив столик біля ставників і почав читати псалтирю. Увіходять сусіди, прощаються з Майором, запитують: чи буде обід? І Григорій

Савич тут: він ходить, немов запаморочений. І Олена Павлівна тут: заплющивши очі, нерухома лежить вона на ліжкові батька. Григорій Савич підходить до неї: „Олено Павлівно! Про бога“! І бере її за руку, і цілує цю руку, й обсипає слізми. Вона підводить вії.

— Григорію Савичу! Не залиште мене!—І Григорій Савич обіймає її, цілує. Тисячі почуттів та думок скорботних, отруйних спираються в голові його, риють його мозок. Бідний Григорій Савич! І який є палкий його поцілунок.

Він прокинувся. Він навсправжки тримав у обіймах непритомну Льоню й цілував її. У кімнаті було темно: свічка нагоріла, лампада блимала. Майор спав.

Сон Григорія Савича був сон; але сон Олени Павлівни не був облудний: Григорій Савич був її наречений, як вона була його наречена.

* * *

Григорій Савич був наречений Олени Павлівни, вона була його наречена. Майор видужав, і день шлюбу призначено.

* * *

Ніч, глупа чорна ніч. У гаю лящать пісні солов'їв. Он дуб, обпалений блискавкою та вітрами, навкруги нього зеленіють інші дерева, у гущавині їхніх листів співають солов'ї, а він... хіба що пугач сяде на його голий верх та своїм криком злякає все живе. Під тим дубом цієї ночі сидить Григорій Савич і затулив обличчя руками, немов бажаючи сховатись від світу, немов вірячи, що вже сховався, й дума його... О, якби тепер поставили йому вимогу скласти на вогнище усе, що він сподівався залишити у пам'ять по собі, — він байдужо б

поглядав на спалення найкращих надій своїх. Якби тепер у нього вітнято розум і серце, й залишено при ньому саме почуття спогаду, що й він мав їх, як усі, і не має більше, — він вважав би себе за щасливого. Але бути нареченим і на завтра готуватись зробитись чоловіком, чоловіком тієї, що її зобожуєш, що для неї усім готовий офірувати — краще згоріти на малому вогні, краще вічно вмирати страждаючи й знати, що не умреш.

— Я жертва? Вона, вона! Я віджив вік свій, пережив життя своє, вона ще починає. Я... Вона... Господи! Надішли мені смерть!

Григорій Савич зважився молитись навіть про смерть Льоні.

І ніч, ця глупа чорна ніч проминула, але з нею не проминула глуха чорна дума Григорія Савича. Він мусів повернутись до людей, до вінчання.

— До вінчання!! Майоре, Майоре! Може цього б не було, якби ти не видужав!

* * *

— Олено Павлівно! Ви такі сумні? Ви плачете?

— Ах! Це ви, Григорію Савичу.

— Так, я. Чого ж ви такі сумні? Від чого ви плачете?

— О, ні, зовсім ні: вам так здалось. Я довго дивилась на це сонце і воно так блищить.

— Але ви сумні?

— Хто вам сказав? Мені нема з чого радіти й сумувати нема з чого.

— Ви ховаєтесь від мене.

— Мені нема чого ховати.

— Гляньте ж, гляньте ж веселіше, добрше!

— Чого вам треба від мене: здається, я нікому не заваджаю.

— Ах, боже мій! Навіщо ж, навіщо ж така холодність? Чи ж я заслужив її?

— Бог з вами, Григорію Савичу. Я вас не розумію.

— Ні, ви мене розумієте. Ви на мене сердиті. Я образив вас. Що ж повинний я був робити? Як міг я інакше відповідати Майорові? Як міг я, я, бідний мандрівець, старець, жебрак, прийняти з радістю вашу руку, ваше щастя на себе! Я відповів відмовою. Майор розгнівався на вас, на мене, але за що гніватись вам на мене, чи мені на вас... І до того ж тепер... До вашої сукні, до квітів на головці вашій не личать ваші сльози.

— Я б не вдягалася, мені звелено.

— О, ви вмієте мучити, Олено Павлівно! Простіть же мене, простіть! Я дав слово й усе життя моє буде одним дбанням про долю вашу, про ваше щастя. Усе, усе зроблю, що вмію. Не сумуйте, не плачте, голубонько моя, Льоню, не плач!

І Григорій Савич став перед нею навколішки й цілував її руку. Він присягався, що з цієї хвилини в нього одна буде турбота, одне бажання — бути добрим чоловіком Льоні, догоджати їй, любити її, зробити її щасливою,

— Мені це не важко. Чи я ж не люблю тебе, Льоню?

І якою повною, багатою, безцінною нагородою був для нього веселий погляд Льоні.

— Усе йде на краще! Усе йде на краще!

* * *

Щось сумне лунало у співові криласу. Немов мертва, немов замерзлий труп стояла молода. Мармуровою статуєю здавався молодий. Але яка прекрасна була вона! Тихе, похмуро-підвищене над-

хнення виявляли напружені чорні очі його. Грізний та сумний стояв осторонь Майор.

Обряд вінчання почався. Ніколи, ніколи певно не бачили глядачі чогось подібного.

І священник узяв за руку спершу молодого й потім він узяв за руку молоду.

— Чи з доброї волі з'єднуєте ви руки свої?

Григорій Савич здригнувся і вирвав свою руку з руки священника.

Він біжить до вівтаря, він вклоняє коліна перед царськими вратами. Чути слова його:

— Господи! Я, аз грішник перед лицем твоїм! Помилуй мя! — І стогони вирвались зі схвильованих грудей його.

А Льоня? А Майор?

Молода повинна була зомліти, так принаймні здається; Майор мусів розпалитись: так принаймні здається. І, може, так воно було; але усе це лише може, а напевно цього ніхто не знає.

Певне тільки те, що Григорій Савич зникнув з церкви — і ніхто ніколи не бачив його у тих місцях.

* * *

Ще й те певно, що з того часу ніхто ніколи не бачив і Майора Павла Леонт'євича в базарні дні на базарі у Валках: бачили ніби то й Майора, але у чудовій бричці, запряженій четверкою добрих коней, і тому ніяк не могли повірити, що це був він. А то був він, Майор, — і не дивно.

Пам'ятаєте пісеньку, ось ця:

— Птичка божия не знає... тощо,

(„Цыганы“ Пушкіна).

Цією пташкою було і добре, безвинне, миле, безжурне серце Льоні. Хто скаже, що воно не було

прив'язане любов'ю чистою, непорочною до серця Григорія Сивича; хто скаже, що воно могло терпляче пережити і туман, і негоду нудної осені першого свого кохання; але та сталість любови, що змушує переносити усі нещастя, що її не вб'є ані отрута журби, ані отрута світових суєт, та сталість кохання, що є така улюблена в романах та їхніх героях, але що така є рідка в житті, вона була б занадто важкий тягар для серця Льоні. Ледве чи воно й розуміло його. Одна весна проминула, друга прийшла, й Льоня святкувала своє весілля з чудовим юнаком, що його не міг не полюбити Майор, яко сина свого доброго старого товариша по службі.

Це весілля святкувалось у Харкові. Григорій Савич був тоді також у Харкові й був присутній при вінчальному обрядові. Хор співав, молоді молились, і ті й другі так гарно, співав і молився й Григорій Савич — молився про щастя Льоні. — І його молитву почуто: Льоня була щаслива; її чоловік був людина багата, розумна й добра, і він любив її, як треба любити жінку чоловікові, як треба любити жінку таку, як Льоня.

Не дивно, що й Майор почав їздити у гарній бричці на четверці чудових коней: так і слід було.

Не гаразд було, здається, тільки те, що Майор вважав за свою гідність лаяти Григорія Савича, яко людину, що в неї немає й не було не тільки сердешного бажання, але й уміння додержувати дане слово: він ніяк не хотів бачити у вчинкові Григорія Савича душі підвищеної, серця чутливого, шляхетности й мужности. Майоре, Майоре!

* * *

Григорій Савич — пішов своїм шляхом - дорогою, зберігаючи у серці солодке почуття спогадів

про щастя, що ним він насолоджувався у хуторі Майора, та вдячності до Олени Павлівни.

У сірій свитині, у чоботях, з торбою на плечі, з палицею журавлем у руці, з саморобною флейтою у другій — він блукав.

Старчиком років у шістдесят п'ять натрапив він якось на давно знайому стежечку, що простяглась крізь гаї та левади до хутора Майора на берег Можі.

Була ніч. У хуторі все спало. Він підійшов до хати Майора: як усе здичавіло навколо цієї хатки. Він сів на ганку, посидів, подумав, посумував і пішов... У цій хатці, навколо цієї хатки, де розквітло на мент щастя його серця, усе занепало, усе здичавіло, і в серці його усе зробилось глухе, глухе.

Ціна 70 коп. (р)

**КООПЕРАТИВНЕ
ВИДАВНИЦТВО РУХ**
Харків, 1 травня № 11.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00786414 4